

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

Socialinių ir humanitarinių mokslų fakultetas

Jono Pauliaus II krikščioniškųjų studijų centras

Irena Jonikaitė

**ŽMOGAUS EGZISTENCIJOS DRAMA
FIODORO DOSTOJEVSKIO AUTOBIOGRAFINIAME
ROMANE „UŽRAŠAI IŠ MIRUSIŲJŲ NAMŲ“**

Dvasinio konsultavimo ir asistavimo
studijų programos magistro baigiamasis darbas

Klaipėda, 2021

TURINYS

ĮVADAS	4
1. ŽMOGAUS NUŽMOGINIMO KALĖJIME ELEMENTAI	7
1.1. Fiodoro Dostojevskio romano „Užrašai iš mirusiųjų namų“ kontekstas.....	7
1.2. Savo asmenybės neigimas ir priklausomybė kitam asmeniui.....	10
1.3. Asmenybės rezignacija susiliejant su kaliniais ir kalėjimu.....	12
1.4. Neigiamo elgesio prasiveržimas, kaip noras atgauti kalėjimo sukaustytą savastį.....	17
1.5. Asmenybės nepritapimas ir ribų nustatymas.....	20
1.6. Kalėjimo prižiūrėtojų žiaurumas.....	22
2. PSICHOLOGINĖS PRIEMONĖS, PALAIKANČIOS ŽMOGAUS EGZISTENCIJĄ KALĖJIME	25
2.1. Kodėl vieni kalėjime jaučiasi gerai, o kiti – ne?.....	25
2.2. Žmogaus poreikių, pagal A. Maslovo poreikių hierarchiją, tenkinimas kalėjimo sąlygomis.....	27
2.2.1. Fiziologiniai poreikiai – ne tik „valdinis“ maistas.....	28
2.2.2. Saugumo poreikiai – meistrystė ir kitokia pinigų vertė.....	30
2.2.3. Priklausomybės ir meilės poreikiai – draugystė kalėjime.....	32
2.2.4. Įvertinimo poreikiai – pasitikėjimas kaliniu.....	34
2.2.5. Savęs aktualizavimo poreikiai – teatrinė veikla.....	36
2.3. Psichologinė laisvės samprata kalėjime.....	39
2.4. Darbas, kaip būdas užsimiršti.....	41
3. DVASINĖS PRIEMONĖS, PALAIKANČIOS ŽMOGAUS EGZISTENCIJĄ KALĖJIME	44
3.1. Maldos reikšmė kalėjime.....	44
3.2. Šventojo Rašto reikšmė kalėjime.....	47
3.3. Dalijimasis išmalda – kalinių brolystės simbolis.....	49
3.4. Gailestingumo reikšmė ligotam kaliniui.....	52
3.5. Kalinio orumas pagal Dievo paveikslą ir panašumą.....	54
3.6. Šv. Kalėdų šventė, kaip vienijimosi su pasauliu ženklas.....	56
3.7. Šv. Velykų pamaldumo kontrastas: vaikystės prisiminimai ir kalinio malda.....	58
3.8. Sąžinės peržvalga ir ryžtas gyventi kitaip laisvėje.....	61
IŠVADOS	64
LITERATŪRA	66

SANTRAUKA	71
SUMMARY	72

IVADAS

Rusų literatūros klasiko Fiodoro Dostojevskio (1821–1881) kūrybos kelias prasidėjo 1844 m., kai nusprendė gyventi vien iš literatūrinio darbo. 1843 m. baigęs Sankt Peterburgo karo inžinerijos mokyklą nebenorėjo veiklos sieti su profesija. Pirmasis jo kūrinys buvo romanas „Vargo žmonės“ (1846) ir jo talentas neliko nepastebėtas. Kūryba išsiskyrė filosofinėmis, psichologinėmis (vėlesniuose kūrinuose ir religinėmis) idėjomis, gyvenimo atotrūkio tarp turtingųjų ir vargšų vaizdavimu, nepagražintu realybės vaizdavimu, gilia ir prieštaringa personažų pasaulėvoka – tokia, kaip ir žmonių.

Autobiografiniame romane „Užrašai iš mirusiųjų namų“ (1861–1862) atsispindi jo gyvenimo patirtis Sibiro sunkiųjų darbų kalėjime, vadinamojoje katorgoje. Tokios bausmės rašytojas susilaukė už dalyvavimą revoliucinėje visuomenės veikėjo Michailo Petraševskio draugijos veikloje, siekusioje reformuoti Rusijos santvarką, kuri nebetenkino jos piliečių. Šis romanas buvo pirmasis F. Dostojevskio kūrinys atgavus visišką laisvę. Būdamas nelaisvėje parašė tris kūrinius. 1849 m. kalėdamas Petropavlosko kalėjime ir laukdamas galutinio teismo sprendimo parašė apsakymą „Vaikiška pasaka“, kurią jo brolis Michailas išspausdino „Mažojo didvyrio“ pavadinimu 1857 m. Omske rašytojas kalėjo 1849–1854 m., kuriame nebuvo galimybės rašyti. 1854–1859 m. jo bausmė pakeičiama į tarnybą kariuomenėje Semipalatinske. Būdamas ten sukūrė dvi apysakas – „Dėdulės sapnas“ (1859) ir „Stepančikovo kaimas ir jo gyventojai“ (1859). F. Dostojevskis nenorėjo iškart rašyti apie kalėjimą, mintys formavosi ir brendo palengva. Be to, jis nujautė, jog dėl šio kūrinio turės problemų su cenzūra.

Taip ir atsitiko. „Užrašai iš mirusiųjų namų“ skaitytojus pasiekė sunkiai dėl neigiamo cenzūros požiūrio į kūrinį. Jų nuomone, kalėjimas vaizduojamas per daug gražiomis spalvomis, katorgos psichologiniai pastebėjimai taikomi apibendrintai visai visuomenei. „Kalbėdamas apie katorgą, jis [F. Dostojevskis] kalba apie Rusiją, žmoniją, apie žmogaus prigimtį, parodo, kas būdinga žmonėms apskritai ir kas charakteringa kaliniams“ (Červinskienė, 2004, 78 p.). 1860 m. kūrinys buvo pradėtas publikuoti laikraštyje „Russkiy mir“, tačiau išspausdinus įvadą ir pirmąjį skyrių – spausdinimas nutrauktas. 1861–1862 m. jis pirmą kartą pilnai publikuotas žurnale „Vremia“. Kūrinį puikiai įvertino garsūs rašytojai, jo amžininkai Levas Tolstojus ir Ivanas Turgenevas. Esant gyvam rašytojui kūrinys dar kartą buvo išleistas 1862, 1865 ir 1875 metais. Ši knyga buvo pirmasis autoriaus kūrinys išverstas į anglų kalbą (1875) ir leidęs Vakarų pasauliui pažinti nežinomos katorgos gyvenimą. „Dostojevskis vertinamas už suteiktą galimybę pažvelgti į pačius tamsiausius rusiškos gaivališkos sielos užkulsius“ (Beržaitė, 2013, 8 p.). Į lietuvių kalbą analizuojamas romanas išverstas 1964 m. Dominyko Urbos (2006, 2011 m. išleistas pakartotinai).

Kūrinyje vaizduojama skurdi kalinių butis, sunkus priverstinis darbas ir žiaurus tarpusavio elgesys. Pagrindinis veikėjas Aleksandras Petrovičius Goriančikovas sunkiai prisitaiko prie tokios aplinkos, kiti kaliniai tyčiojasi dėl jo bajoriškos kilmės. Jis tampa uždaru, atsiribojusiu ir aplinką stebinčiu personažu. Romane persipina luomų nesutarimo, sargybinių elgesio nužmogėjimo remiantis savo socialinio statuso viršenybe, prarastos laisvės branginimo, psichologinių ir dvasinių pokyčių problemos. Nuteistiesiems išverti padeda bandymas susidraugauti, užsiėmimas amatu, tikėjimas, svajonės apie laisvę ar priklausomybę alkoholiui.

F. Dostojevskio kūrybos aktualumas išaugo tik po jo mirties – „Dostojevskio pasaulis neatitiko ano meto žmogaus nuotaikos“ (Maceina, 2004, 357 p.). Jo personažams būdingas nuolatinis svyravimas apsisprendimuose, vidiniai konfliktai, sudėtinga psichologija ir krizės. Filosofas Antanas Maceina tai pavadino „vaikščiojimu bedugnių pakraščiais“. Kūriniuose vaizduojamoji žmogaus drama nebuvo suprantama tuometiniam XIX a. skaitytojui, gyvenančiam patogiai (saugumas, apčiuopiama tikrovė, aiškūs tikslai, mokslo pažanga ir auganti žmogaus gerovė buvo gyvenimo realybė). Jo raštus pripažino vertingais tik siauras inteligentijos ratas, domėjęsi kultūros ir literatūros gyvenimu. Autoriaus kūryba tapo sava ir priimtina tik XX a. pasikeitus politinėms ideologijoms ir gyvenant pasaulinių karų siaube. Tuomet realybė „atitiko“ kūriniuose vaizduojamą atmosferą ir nuotaikas, gyvenimo prasmės ieškojimą kančios apsuptyje.

Temos aktualumas. Šio darbo tema yra gilinimasis į žmogaus patiriamą psichologinę ir dvasinę kančią ribinėse kalėjimo situacijose. Tam, kaip pagrindiniu šaltiniu, pasirinktas F. Dostojevskio autobiografinis romanas „Užrašai iš mirusiųjų namų“. Jame aprašoma paties autoriaus patirtis iš carinės Rusijos kalėjime praleistų metų. Tema svarbi ne tik knygos analizės požiūriu, bet ir plačiau išvelgiant žmogaus egzistencijos dramą socialiai ribotose visuomenės grupėse. Ieškoma būdų, kokiomis psichologinėmis ir religinėmis priemonėmis asmuo gali rasti išeities taškus kritinėse situacijose, išgyventi negatyvios aplinkos apsuptyje.

Temos naujumas. F. Dostojevskio kūrinys „Užrašai iš mirusiųjų namų“ nėra analizuotas psichologiniu ir teologiniu požiūriu, ieškant atramos priemonių, padedančių išgyventi kalėjime. Ir apskritai, šia knyga yra mažiau domėtasi iš mokslinės pusės nei kitomis rašytojo knygomis. Kūrinys lietuvių mokslininkų yra tyrinėtas kaip biografinės informacijos šaltinis apie autoriaus, kaip politinio kalinio, praleistus metus Omsko kalėjime (Červinskienė, 2004; Inis, 1999). Amerikiečių ir rusų literatūrologai „Užrašus iš mirusiųjų namų“ analizavo daugiau per literatūros prizmę (Bachtin, 1996; Bagby, 2016; Young, 2013; Morson, 2021).

Darbo problema. Išgirdus žodį „nuteistasis“ iškart sąmonėje kyla negatyvūs ir smerkiantys vaizdiniai, kurie izoliuoja kalinius nuo visuomenės plačiąja prasme ne tik įkalinimo vietose. Neneigiama, jog už neteisingą elgesį privaloma susilaukti bausmės. Tačiau negalima jų visai pasmerkti, nebandant suvokti psichologinės būsenos.

Darbo objektas. F. Dostojevskio autobiografinis romanas „Užrašai iš mirusiųjų namų“ (1861–1862).

Darbo tikslas. Išanalizuoti žmogaus egzistencijos dramą veikiant kalėjimo apribojimų veiksniams.

Darbo uždaviniai.

1. Apibūdinti žmogaus nužmoginimo kalėjime elementus.
2. Išnagrinėti psichologines priemones, palaikančias žmogaus egzistenciją kalėjime.
3. Aptarti dvasines priemones, palaikančias nuteistųjų egzistenciją.

Darbo metodai. Gilinantis į žmogaus egzistencijos dramą naudotasi mokslinės literatūros ir Bažnyčios dokumentų analizės metodu. Vartotas istorinis-aprašomasis metodas atskleidžiant analizuojamojo romano parašymo aplinkybes ir biografiškumą. Siekiant iširti žmogaus būties problemišką kraštutinėse situacijose taikomas interpretacinis metodas. Darbo problematika jungiama sintezės metodu.

Darbo struktūra. Darbą sudaro įvadas, trys dėstymo dalys, išvados, literatūros sąrašas, kuriame yra 68 šaltiniai, santrauka lietuvių ir anglų kalbomis. Darbo apimtis – 72 psl.

1. ŽMOGAUS NUŽMOGINIMO KALĖJIME ELEMENTAI

Fiodoro Dostojevskio romano „Užrašai iš mirusiųjų namų“ veiksmo aplinka yra kalėjimas, kuriame Personažas Aleksandras Petrovičius Goriančikovas atlieka bausmę už žmonos nužudymą. „Bausmė psichologijoje suprantama kaip išorinė reakcija į asmeninių, visuomenėje priimtų elgesio taisyklių pažeidimus, pasireiškianti diskomfortu nubaustajam, turinti tikslą koreguoti (reguluoti) pastarojo elgesį padėdama ugdyti žmogaus dvasines vertybes“ (Kuklianskis, 2005, 57 p.). Kai žmogus atlieka bausmę, įprastai siekiama šių tikslų: nubausti nusikaltimą padariusį asmenį; vykdyti teisingumą; sulaikyti nuo naujų nusikaltimų ir žalos visuomenei darymo; daryti poveikį žmogui, kad jis nebenorėtų vėl nusikalsti (plg. Kuklianskis, 2005, 54–56 p.). Tačiau sulaukiama priešingo rezultato – kalėjimas ne kiek pataiso žmogų, bet dar labiau pakenkia jam psichologiškai, ypač jei jame nevyksta nuteistųjų resocializacijos procesas.

Nustatyta, kad žmogaus įkalinimas yra labiau žalinga priemonė, kuri „dažniausiai neturi jokio „taisomojo“ ar kitokio pozityvaus poveikio, ypač jei jo turinį sudaro paprastas „atsėdėjimas“ be jokio aiškaus, sisteminio, tikslinio ir kokybiško integracinio pobūdžio priemonių taikymo“ (Sakalauskas, 2015, 55 p.). Žmogus tampa nužmogintas sociologine ir dvasine prasmėmis. Romane aprašomas kalėjimas buvo vienas iš tų, kuriame kaliniai buvo laikomi „dulkės“ vietoje, į juos nežiūrėta kaip į atskirus asmenis su unikaliomis charakterio savybėmis, bet kaip į niekinamų žmonių masę. Nužmoginto elgesio pasekmės atsiskleidė per savęs neigimą ir tapimą priklausomu nuo kito žmogaus; asmenybės rezignaciją susilieję su kaliniais; neigiamo elgesio prasiveržimu; asmenybės nepritapimu ir žiauriu prižiūrėtojų elgesiu.

1.1. Fiodoro Dostojevskio romano „Užrašai iš mirusiųjų namų“ kontekstas

Fiodoro Dostojevskio romano „Užrašai iš mirusiųjų namų“ kontekstas tiesiogiai susijęs su autoriaus gyvenimo laikotarpiu, kai dėl savo veiklos buvo nuteistas katorgos darbams. Istorija prasideda, kai 1847 m. rašytojas įsitraukia į Rusijos demokratinės inteligentijos bendriją, vadinamą petraševskininkais (veikė 1844–1849 m.), kuriai vadovavo vertėjas, visuomenės veikėjas Michailas Petraševskis (1821–1866). Bendrija rinkdavosi penktadieniais M. Petraševskio namuose Sankt Peterburge. Jos lankytojai „kalbėdavo apie paskutinius įvykius, vyriausybės nutarimus, literatūrą, filosofiją. Įvairių sričių specialistai kartais skaitydavo pranešimus. <...> Visi jie buvo už baudžiamos panaikinimą, už žodžio ir spaudos laisvę, už viešą teismą“ (Červinskienė, 2004, 10–11 p.). Tačiau bendrija neturėjo bendros vizijų siekimo formos. Vieni palaikė respublikos valdymo formą, kiti – konstitucinę monarchiją. Ši politinė veikla priminė „gana banalų politinį saloną, kur rinkdavosi jaunuomenė, kad kartotų bendrus teiginius apie iš Europos atėjusias naujas idėjas, skolintūsi

cenzūros uždraustas knygas ir sakytų liepsningas kalbas iš revoliucinių brošiūrų. Tačiau tėvas [F. Dostojevskis] visada teigė, kad buvo kalbama apie politinį sąmokslą“ (Dostojevskaja, 2007, 68 p.).

Pats F. Dostojevskis „svajoto apie lygiateisių žmonių bendruomenę“ (Červinskienė, 2004, 11 p.). Būrelio veikloje jis pasirinko socializmo kryptį, susirinkimuose kalbėdavo apie žiaurumus kariuomenėje, cenzūros suvaržymus ir neteisingą dvarininkų elgesį su baudžiauninkais. „Iš mažens jis stengėsi suartėti su liaudimi, jam buvo gėda, kad jo liaudis vergauja, pažeminta ir tamsi“ (Červinskienė, 2004, 35 p.). 1848 m. vasario mėn. slaptoji policija pradeda sekti petraševskininkų veiklą, bet žmonės tik dar aktyviau ima reikšti savo pažiūras – dažniau susitinkama ne tik M. Petraševskio namuose, meno žmonės rengia savus susitikimus. Čia iniciatyvos ėmėsi F. Dostojevskis ir rašytojai Aleksejus Pleščėjevas, Sergejus Durovas, o grupelės vadovu tapo N. Spešnevas. 1849 m. balandžio mėn. F. Dostojevskis suimamas už publicisto Visariono Belinskio laiško rašytojui Nikolajui Gogoliui perskaitymą viešai (cenzūra šį laišką laikė draudžiamu kūrinium). Jis uždaromas į Petropavlovsko kalėjimą tardymams ir tų pačių metų gruodžio mėn. nuteisiamas mirties bausme.

F. Dostojevskiiui laukiant mirties ant ešafoto, atvyksta kurjeris ir perduoda žinią nuo imperatoriaus Nikolajaus I, kad jam ir kitiems nuteistiesiems dovanojama gyvybė. Toks malonės suteikimas tebuvo noras parodyti imperatoriaus „gerumą“. Nuteistiesiems nežinant, imperatorius vietoj mirties bausmės buvo skyręs katorgą ir tremtį, jis „nenorėjo atimti sąmokslininkams gyvybės, tačiau jis norėjo duoti jaunimui gerą pamoką. Jo patarėjai pasiūlė suvaidinti šturpią komediją“ (Dostojevskaja, 2007, 72 p.). Tokie vaidinimai žiūrovams buvo to meto mėgiamas paprotys, tačiau neapgalvoti dėl pasekmių. F. Dostojevskio dukra Liubovė Dostojevskaja prisiminimuose apie tėvą rašo, kad ši „netikusi sentimentali komedija“ nuteistiesiems baigėsi išprotėjimu ar ankstyva mirtimi, o jos tėvui – pablogėjusia sveikata. Rašytojas ant ešafoto patirtus išgyvenimus aprašo romane „Idiotas“ (1868).

Tikroji F. Dostojevskio bausmė buvo 4 metus trukę katorgos darbai Omske ir 6 metų tarnyba kariuomenėje Semipalatinske. Šių 4 katorgos metų patirtimi rašytojas sukuria vieną įspūdingiausių romanų „Užrašai iš mirusiųjų namų“. Romanas pirmą kartą buvo išspausdintas 1861 m. brolių Michailo ir Fiodoro Dostojevskių mėnesiniame žurnale „Vremia“ (užbaigtas publikuoti 1862 m.). „Cenzūra ne iš karto sutiko leisti „Užrašus“, netikėtai motyvuodama tuo, kad katorga pavaizduota per daug šviesiomis spalvomis – žmonės nebebijosią bausmės“ (Červinskienė, 2004, 101 p.). Todėl, kad aprašė ne vien kalinių gyvenimą pagal griežtas taisykles, bet ir pastebėta jų žmogiškumą. Cenzūra griežtai vertino viską, kas buvo rašoma apie kalėjimus. Kad nebūtų tiesioginių romano turinio ir autoriaus sąsajų, F. Dostojevskis sugalvojo personažą Aleksandrą Petrovičių Goriančikovą, kuris nužudė savo žmoną. Autorius literatūros forma norėjo perteikti ten vykusį gyvenimą. „Tai, kas išgyventa, o taip pat nelaimės draugų paveikslai, jų pasakojimai apie

save, buitis, katorgos papročiai – visa tai turėjo tapti dokumentu kitos, meninės tiesos apie mirusiųjų namus ir jų gyventojus – žuvusią tautą“ (Inis, 1999, 107 p.). Išleistas romanas sulaukė didžiulio pasisekimo ir autoriaus pripažinimo. Literatūros salonuose dažnai prašydavo F. Dostojevskį paskaityti ištraukas iš šio romano. Anot jo dukros L. Dostojevskajos, pasirodžius „Užrašams iš mirusiųjų namų“ F. Dostojevskis tapo vienu geriausių rašytojų ir šios pozicijos nebeprarado.

Literatūros kritikas Michailas Bachtinas veikėjų gyvenimą „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ pavadina „gyvenimu, išimtu iš gyvenimo“. Tai krizės laikas, kai pasineriama į save. „Visa tai – laikas ant slenksčio, o ne biografinis laikas, gyvenamas tolesnėse nuo slenksčio vidinėse gyvenimo erdvėse“ (Bachtin, 1996, 206 p.). Autorius, cituodamas F. Dostojevskio laišką, pamini, kad iki šio rašytojo dar niekas nėra aprašęs gyvenimo kalėjime. Būdamas kalėjime F. Dostojevskis pasidarytame sąsiuvinyje užsirašė kalinių posakius, kuriuos panaudojo analizuojamame romane. Knygos pavadinimas perteikia visą kūrinio esmę – žmogui brangiausia yra turėti savo valią, o kalėjime nei valios, nei laisvės nuteistasis neturi. Jis yra miręs vidumi. „Tie kaliniai pratrūksta dėl neišvengiamo troškimo turėti savo valią, ir tas potraukis galų gale yra svarbesnis už jų pačių gerovę ir, tiesą sakant, už patį gyvenimą“ – teigia literatūros kritikas Garis Morsonas (Morson, 2021, 5 p.). Profesorius, gilinęs į šio rašytojo kūrinius per laisvės tematiką, išryškina, kad po kalėjimo metų F. Dostojevskio kūriniuose išnyksta naivus, viltingas romantizmas bei sustiprėja religijos gelmė. Kalinių ir sargybinių sadizmas jį išmokė, kad pozityvioji žmogaus prigimtis, pateikiama socializmo, yra absurdiška. Autorius nežymiai tepakeitė kalėjimo gyvenimo įvykius, norėdamas pavaizduoti juos romane.

Įtaką romanui darė XIX a. antroje pusėje literatūroje vyravusi determinizmo idėja ir realizmas. Determinizmas ėmėsi formuotis antikos filosofijoje, o išsamiausiai jį apibūdino prancūzų astronomas, fizikas, matematikas Pierre’as Simonas de Laplace’as (1784–1827). „Pačia plačiausia prasme determinizmas – tai požiūris, kad visi pasaulio reiškiniai paklūsta aiškiai tvarkai, yra dėsningi“ (Nekrašas, 2008, 90 p.). Tačiau būta ir kitos nuomonės, vokiečių filosofas Christianas Wolffas (1679–1754) teigė, jog pasaulio dėsningumas ir tobulumas gali būti suvokiamas tik per Dievo egzistenciją. Taip jis bandė paaiškinti, kad pasaulio suvokimas per mechaninį jo suvokimą yra neišsamus, jo tobulumas yra nulemtas Kūrėjo. F. Dostojevskio dėmesys kreipiamas į žmogaus santykį su jį supančia aplinka. Jis domėjosi žmogaus visuma: elgesio motyvais, psichikos procesais, moraliniais instinktais ir sielos gelmėmis. Realūs faktai, pateikti meno forma, jam atrodė turintys didesnę gelmę ir poveikumą, nei prasimanytos istorijos.

1.2. Savo asmenybės neigimas ir priklausomybė kitam asmeniui

L. Dostojevskaja tėvo prisiminimuose apie kalėjimą rašo, kad ten atsidūrę kaliniai „vieni su panieka griežtai užsidaro savyje tikėdamiesi, kad bus palikti ramybėje; kiti pradeda pataikauti ir stengiasi nusipirkti ramybę niekingai keliaklupsčiaudami“ (Dostojevskaja, 2007, 75 p.). Tai vadinama gynybinėmis išlikimo reakcijomis. Romano personažas kalinys Sušilovas, kuris siekė pagrindinio herojaus Aleksandro Petrovičiaus Goriančikovo prielankumo, yra sugalvotas pasitelkiant tikrų asmenų (buvusių su F. Dostojevskiu kalėjime) prototipus. Patekimas į kalėjimą tampa stipriu trauminiu įvykiu, kuris priverčia smegenis imtis gynybos, kad žmogus išliktų patekęs į nežmonišką aplinką. Taigi, tam imamasi vienos iš psichologinių gynybinių reakcijų. O kalinys Sušilovas galėjo prisitaikyti neigimo mechanizmą.

Savimi nepasitikintis žmogus neigia save kaip asmenybę, praranda savitumą ir orumą. Laimono Inio biografinėje apybraižoje apie F. Dostojevskį teigiama, kad kalinių ratas buvo bauginantis. „Tai buvo pragaras“, – rašė Dostojevskis. Iš visos Rusijos suvaryti vagys, prievartautojai, žudikai, pinigų padirbinėtojai randais išvogotais veidais...“ (Inis, 1999, 87 p.). Nenuostabu, kad esant tokių žmonių būryje psichologiškai neatsparus žmogus ima pasiduoti. „Tų žmonių charakteris – neigti savo asmenybę visada, visur ir vos ne prieš visus žmones, o bendruose reikaluose vaidinti net ne antraeilį, o trečiaeilį vaidmenį. Tokia jau jų prigimtis“ (Dostojevskis, 2006, 94 p.). Vienas iš vaidmenų buvo maidano sargas, kuris turėjo naktimis per šaltį kalėjimo priemenėje žiūrėti, ar neateina sargybos kareiviai patikrinti, ką veikia kaliniai. Maidanu buvo vadinamas kilimėlis, žvakė ir kortos azartiniams lošimams, kurie kalėjime buvo draudžiami, tačiau kaliniai žaidimus rengdavo dėl pinigų ir pramogos.

Sušilovo asmenybė yra priklausomybės nuo kito asmens, arba klaidingos meilės sampratos, pavyzdys. Aleksandro Petrovičiaus neprašomas, jis pats prisišlieja prie ką tik atvykusio naujoko ir ima jam pasitarnauti įvairiais darbais:

„Be to, Sušilovas pats išradinėjo begalę įvairių pareigų daryti man gera: užkaiždavo man arbatininką, nubėgdavo kur reikia, surasdavo ką nors, nešiodavo mano švarką lopyti, tepdavo man batus keturiskart mėnesyje; visa tai darydavo uoliai, susirūpinęs, tarytum, dievažin, kokias turėjo pareigas, – vienu žodžiu, visiškai surišo savo likimą su mano likimu ir visus mano reikalus apsiėmė doroti pats“ (Dostojevskis, 2006, 93 p.).

Amerikiečių psichiatras Morganas Scottas Peckas, jungęs psichologo darbo patirtį su religijos mokslais, knygoje „Nepramintuoju taku“ (2018) apie psichologinius meilės ryšius rašo, kad priklausomybė nuo kito asmens yra kaip negebėjimas jausti meilės pilnatvės. Jis pastebi, jog „pasyvios priklausomybės žmonės, – yra taip užsėmę mylinčiųjų ieškojimu, kad jiems nebelieka

energijos mylėti patiems. Jie lyg badaujantys žmonės, kurie prašinėja maisto kur tik gali, bet patys neįstengia jo duoti kitiems“ (Peck, 2018, 87 p.). M. S. Peckas norą priklausyti kitam asmeniui grindžia tėvų meilės stoka vaikams, negebėjimu patenkinti vaikų psichologinių poreikių. Teologas, psichologas, kunigas Antanas Paškus knygoje „Žmogaus meilės“ (1995) prieraišų priklausomumą kitam asmeniui apibūdina kaip ne meile grįstus santykius, o parazitizmu – žmogumi naudojamosi lyg psichologiniu objektu. Priklausomam nuo kitų žmogui sunku išbūti vienam, jis neturi savimonės, save mato tik santykyje su kitu ir negeba gyventi savarankiškai. Priklausomi asmenys „stipriai jaučia savo vidinę tuštumą, kad kabinasi prie pirmo pasitaikiusio asmens. Jį praradus, ieškoma kito“ (Paškus, 1995, 140 p.). Taip nuolat jaučiamas nusivylimas, negebama be kito pagalbos pasijauti laimingu. Toks ir yra Sušilovas, jis darbu ir noru įsiteikti, bando pelnyti Aleksandro meilę, užsitikrinti jo draugystę ir dėmesį.

Psichoanalitikė Karena Horney akcentuoja, kad „kito žmogaus draugijos trokštama ne iš nuoširdaus palankumo, bet spaudžiant būtinybei nusiraminti ta mintimi, kad kitas žmogus yra šalia“ (Horney, 2004, 114 p.). O kalėjimo sąlygomis, kai aplink „niūrūs, pavydūs, baisūs tuščios garbės ieškotojai, pagyrūnai, greiti įsižeisti ir didžiausi formalistai“ (Dostojevskis, 2006, 18 p.), pelnyti ramaus žmogaus palankumą Sušilovui yra neišvengiamas noras. Pagrindinis veikėjas Sušilovo pasirinkimu tapo todėl, kad buvo mandagesnis ir malonesnis nei kiti kaliniai. Pasak psichiatrės, prielankumas yra išorinės ramybės iliuzija, kuri suteikia trumpalaikę laimę. Tačiau viduje neurotiškas žmogus manys, kad jo niekas nemyli, tai yra sąmoningas įsitikinimas, artimas negebėjimui mylėti. Romane aprašytos baisios kalėjimo aplinkos sukeltas nerimas atima pasitikėjimą savimi, kurį trokštama atgauti, todėl žmogus prisiriša prie kito asmens ir natūralus meilės poreikis nebedominuoja. Minimo kalinio meilės iliuzija buvo priklausomybė Aleksandriui Petrovičiui:

„Sušilovas buvo iš tikro pasigailėtinas vyrukas, visiškai žodžio nepratariantis ir nustumdytas, tiesiog užuitas, nors jo niekas ir neujo, – šiaip, iš prigimties užuitas. Man jo kažkodėl visada labai gailėdavau. Aš nė pažiūrėti į jį negalėdavau be šito jausmo; o kodėl gailėdavau – pats nebūčiau galėjęs atsakyti. Kalbėti su juo aš irgi nemokėjau; jis taip pat kalbėtis nemokėjo, ir matyt, kad jam tai buvo didis vargas, ir jis tik tada pagyvėdavau, kada norėdamas baigti šneką, duodavau jam ką nors padirbti, paprašydavau nueiti, nubėgti kur nors“ (Dostojevskis, 2006, 94 p.).

Savo asmenybės ir poreikių neigimas yra psichinis gynybos mechanizmas, padedantis apsisaugoti nuo nerimo ir traumų (šio romano atveju – buvimo kalėjime). Žmogus neigdamas save „išstumia iš sąmonės nerimą keliančius jausmus ir mintis“ (Myers, 2008 (A), 736 p.). Taigi su jausmais jis išstumia ir savitumą, savarankiškumą, atsakomybę už save. Gynybinė reakcija yra kaip iliuzija, nes atitraukia žmogų nuo skausmo. Savo asmenybės, dėl šios perdėtos gynybinės reakcijos,

praradusius žmones (ir Sušilovą) Aleksandras Petrovičius pavadino „apsigimusiais elgetomis“. „Nors ką pradėti, nors kur parodyti iniciatyvos – jiems bėda ir sunkenybė. Jie tartum ir gimę tokia sąlyga, kad nieko nepradėtų patys ir tik tarnautų kitiems, gyventų ne sava valia, šoktų pagal svetimą dūdą; jų paskirtis – vien būti kitų valios vykdytojais“ (Dostojevskis, 2006, 78 p.). Galima spėti, kad atsidūrus kalėjime ir patiriant traumuojantį tos vietos gyvenimą, pasąmonė žmogų „sugrąžina“ į vaikystėje patirtas traumas, kurios kaip simbolis persikelia į suaugusiojo pasaulį. Suaugusiam žmogui pasąmonė suteikia gynybines reakcijas (viena jų – savo poreikių neigimas) ir taip blokuoja seną neišgyventą kančią, kuri trukdo prisitaikyti gyventi dabartyje.

Sušilovas savo elgesiu rodydamas priklausomybę Aleksandruui nesuvokia, kad meilė nėra „uždirbama“. Goriančikovas paprašė Sušilovo atlikti paslaugą ir įdavė pinigų, nesulaukęs patarnavimo Aleksandras jam papriekaištavo (už kurį vėliau gailėjosi). Sušilovas atliko paslaugą, tačiau labai nusiminė dėl priekaišto, nes darė tai ne dėl pinigų. Kyla klausimas, o dėl ko darė? Meilės ir draugystės? Turbūt ne, nes norint būti mylimu nereikia atlikti paslaugų. O Sušilovas po susitaikymo su Aleksandru vėl puolė jam patarnauti. Gal tai bus nesuvokiama priklausomybė siekiant ramybės ir numalšinti nerimą.

1.3. Asmenybės resignacija susiliejant su kaliniais ir kalėjimu

Rašytojui atvykus į Omsko kalėjimą „majoras Krivcovas pirmiausia Dostojevskį ir Durovą išvadino kvailiais ir girtuokliais ir tada pareiškė: „Dabar aš jūsų caras ir Dievas!“ (Inis, 1999, 87 p.). Jie ir visi kiti čia patekę kaliniai buvo laikomi neverti paprasto žmogiškumo, jiems neleidžiama būti savimi. Atlikti tyrimai rodo, kad kalėjimas desocializuoja žmogų, bausmė netampa asmenybės keitimosi į gera priemone. Priešingai – „motyvacija pasikeisti didėja ar bent jau išlieka pirmaisiais–antraisiais metais, tačiau po to patyrus, kad esi tik nubaustas ir nieko daugiau, ketvirtaisiais–penktaisiais metais vėl sumažėja, kol vis labiau ima didėti frustracija ir resignacija“ (Kury ir kt., 2009, 50 p.). Kalėjimas ne kiek taisė, bet dar labiau žalojo žmogų dvasiškai. O asmenybės resignacija, iš gyvenimo perkelta į „Užrašus iš mirusiųjų namų“, vyksta keturiais būdais: 1) gyvenimu kartu; 2) kitokio asmens netoleravimu; 3) pančių¹ nešiojimu; 4) fizinėmis bausmėmis. Per juos atskleidžiama žmogaus psichologinė kančia. Filosofas Antanas Maceina, F. Dostojevskio kūrybai priskiria antropologinio dualizmo idėją, kurioje dominuoja ne pasaulis, bet žmogaus siela. Analizavęs šio rašytojo kūrybą, jis paminėjo, kad filosofas Friedrichas Nietzsche pirmasis lėmė psichologo (psichoanalizės pirmtako, nusikaltėlių sielos žinovo) etiketę F. Dostojevskiui dėl kūriniuose vaizduojamų charakterių psichologinio stiprumo. Nors dėl to rašytojo kūryba skyrėsi nuo

¹ „Pančiai“ kaliniai vadino nešiojamas grandines ant kojų, kurias sudarė keturi geležiniai strypai, sujungti trimis grandimis, o šios diržu prištos prie marškinių diržo.

amžininkų, tačiau psichologija nebuvo pagrindinis elementas vaizduojant žmogų. Jis „norėjo pasakyti, kad jo analizių objektas yra ne žmogiškoji psichika, bet žmogaus būtybė kaip tokia. *Psichika jam tarnavo tik kaip pradedamasis taškas prasiveržti į dvasią, o per šią į Dievą*“ (Maceina, 2004, 369 p.).

Pirmoji priemonė, vedanti žmogų į resignaciją yra priverstinis gyvenimas kartu. Pagrindinis romano personažas ilgisi asmeninės erdvės. „Darbe visada prižiūrimas sargybinių, namie – su dviem šimtais likimo draugų ir nė karto, nė karto – vienas!“ (Dostojevskis, 2006, 16 p.). Asmens resignacija vyksta draudžiant jam pabūti vienam, kai vienvietės poreikis yra būtinas atgaunant savo vidinę pusiausvyrą. Vienas humanistinės psichologijos pradininkų Clarkas Moustakas knygoje „Vienatvė“ (2008) apžvelgia vienvietės svarbą žmogaus ryšiui su pačiu savimi ir kitais, taip pat savo egzistencijos prasmės suvokimui. Žinant, jog rašytojas F. Dostojevskis yra romano veikėjo Aleksandro Petrovičiaus prototipas, galima daryti prielaidą, kad vienvietės netekimas kalėjime turėjo įtakos kūrybiniam mąstymui. Negalėdamas pabūti vienas ir apimtas resignacijos, žmogaus kūrybingumas gęsta, nebepasitikima savimi. „Vienatvė yra esminė kūrybingumo sąlyga, kad iš skausmo, nevilties gelmių ir triuškinančio bejėgystės jausmo kyla poreikis kurti naujus pavidalus ir vaizdinius ir atrasti unikalius suvokimo bei patirties raiškos būdus“ (Moustakas, 2008, 86–87 p.). Kalėjimo institucijos apibrėžia, kad jų pagrindinis siekis yra kalinčio žmogaus pasitaisymas, tačiau „įkalinimo realybė ir kertiniai principai yra kiti – pirmiausia orientuoti į vidaus tvarkos palaikymą, kuris nuteistuosius verčia disciplinos ir tramdymo objektais, tokiu būdu ilgalaikėje perspektyvoje vis labiau juos žaloja ir nuasmenina“ (Sakalauskas, 2015, 55 p.). Priverstinis gyvenimas kartu tampa nuasmeninimo priemone.

C. Moustakas teigia, kad trumpalaikė vienvietė yra būtina siekiant permodeliuoti gyvenimo įpročius, o romano kalėjime tokių sąlygų nėra, kaliniai negyvena vienutėse. Taip pat buvimas vienvietėje reikalingas ir dėl gerų tarpusavio santykių. F. Dostojevskis skundėsi, jog nuolatinis gyvenimas kartu yra viena sunkiausių kalėjimo kančių. „Šitaip gyvendamas pradėsi neapkęsti žmonių“, – sako Dostojevskis“ (Červinskienė, 2004, 77 p.). Nors įprastai vienvietės ir vengiama, tačiau jos neturėjimas žmogų daro svetimu sau. „Jeigu individas „nepraktikuoja“ savo vienvietės, lieka neišplėtoti ir paneigti labai reikšmingi jo gebėjimai ir žmogiškumo dimensija“ (Moustakas, 2008, 89 p.). Psichologas nurodo, kad žmogui reikšmingi gebėjimai, kurie puoselėjami esant vienvietėje yra saviugda, kūrybinė raiška, suvokimas, sąmoningumas ir jautrumas. Čia galima daryti prielaidą, jog kalėjime neturint galimybės pabūti vienam užslopinamas žmogiškasis jautrumas kitiems asmenims ir tada auga F. Dostojevskio minėtoji neapykanta kitiems žmonėms. Taip sukuriama palankios sąlygos resignacijai. „Kartu gyventi turi žmonės, žinoma, ir kitose vietose; bet į kalėjimą juk patenka tokie žmonės, su kuriais kartu gyventi ne bet kas norėtų, ir esu tikras, kad kiekvienas katorgininkas jautė tą kankynę, nors, žinoma, daugiausia nesąmoningai“ (Dostojevskis,

2006, 32 p.). Tačiau ne tik neapykanta, bet ir baimė, kilusi dėl buvimo kartu su pavojingais asmenimis, vertė kalinius prarasti savastį.

Antrasis asmenybės rezignacijos būdas yra kito asmens netoleravimas. Kalėjime linksmas asmuo būdavo priverčiamas susilieti su paniurėliais. Jo elgesys privalėjo būti nukreiptas į prisitaikymą, nes patirdavo į jį nukreiptą kitų kalinių pyktį. „Tačiau tai buvo nemaž ne asmeninės priežastys, pyko dėl to, kad Skuratovas nemokėjo elgtis, jam trūko santūrumo, jis neturėjo įpročio rūščiai rodyti savo orumą, kurio pedantiškai laikėsi visa katorga, – vienu žodžiu, dėl to, kad jis buvo, pasak jų pačių, „nenauda“ žmogus“ (Dostojevskis, 2006, 117 p.). Asmenybės rezignaciją šioje situacijoje būtų galima pagrįsti psichologo Abrahamo Maslowo knygoje „Motyvacija ir asmenybė“ (2009) minimu destruktiviu elgesiu. Asmuo, jausdamas grėsmę savo gynybiniams mechanizms, ima elgtis destruktiviai taip priversdamas kitą rezignuoti. Psichologas teigia, kad destruktivus elgesys „yra reakcija į pasikeitusią situaciją, kad jis yra produktas, o ne pirminis šaltinis“ (Maslow, 2009, 159–160 p.). Taigi, grėsmė gynybiniams mechanizms kyla, kai patenkama į fiziškai ir psichologiškai nesaugią aplinką (romano atveju – kalėjimą). Kalinių pyktį kurstė ne kalinio Skuratovo asmenybė, bet kalėjimo aplinkybių nulemtas pyktis. O pasiduoti rezignacijai veikėją vedė jo paties charakteris – geros širdies žmogus būdavo laikomas po padu neleidžiant prasiveržti jo prigimtiniam dorumui. Vadinamąjį kito „pamynimą po kojų“ iššaukė polinkis į agresiją, kuris kyla iš užslėptos baimės dėl nežinios. Tai tie patys faktoriai, kurie jau minėtajam kaliniui Sušilovui buvo virtę į priklausomybę kitam asmeniui. Tik, kaip matoma, asmens reakcija ir prisitaikymas yra skirtingas. Pirmuoju atveju žmogus pats tampa prisitaikantis, o antruoju – priverčia rezignuoti kitą. Anot Karenos Horney, priešiškus žmonėms kyla, kai siekiant išgyventi apima „bejausmis siekis patenkinti savo interesus“ (Horney, 2012, 75 p.). Agresyvi asmenybė norėdama užsitikrinti savo gerovę ima kontroliuoti kitus. Psichoanalitikė mąsto, kad toks elgesys yra vidinio konflikto pasekmė. Laisvės troškimo ir buvimo įkalintu poliai romano veikėjams tampa vidiniu konfliktu.

F. Dostojevskiiui įsilieti į kalinių gyvenimą, tai yra nerezignuoti, padėjo jo noras būti susietu su vargšais. L. Dostojevskaja teigia, kad tėvo gebėjimas bendrauti su liaudimi „kurį jis jau buvo pusiau išsiugdęs, Sibire jam labai pravertė“ (Dostojevskaja, 2007, 76 p.). Kaip matoma, herojus Goriančikovas taip pat patiria susiliejamą su kalėjimo liaudimi. Veikėjas yra bajorų kilmės ir pirmą kartą pamato liaudį, kuri (didžioji dalis) jo nemėgsta. „Aš staiga pasidariau toks pat prasčiokas, toks pat katorgininkas, kaip ir jie. Jų įpročiai, pažiūros, nuomonės, papročiai pasidarė lyg ir man savi, bent formaliai, iš principo, nors iš esmės ir nesilaikiau jų“ (Dostojevskis, 2006, 104 p.). Susidūręs su nauja patirtimi jis liko šokiruotas. Jis stebisi, kad iš nuskurusių draiskalų galima pasisiūti antklodę, nors reikia manyti, kad iki kalėjimo herojus gyveno materialiai turtingesnėje aplinkoje. Autorius nepritapimą prie katorgininkų ir kitas kalėjimo detales analogiškai aprašo kito romano

„Nusikaltimas ir bausmė“ (1866) epilogė. Pagrindinio veikėjo Rodiono Romanovičiaus Raskolnikovo kalėjime atsikartoja skystų kopūstų su tarakonais, sunkaus darbo dirbtuvėje, plytinėje ir Irtyšiaus pakrantėje, gydymosi ligoninės kalinių palatoje, ėjimo į cerkvę velykinės išpažinties ir nuolatinės dvasinės kančios momentai. Tai rodo, kad F. Dostojevskis nuteistojo patirtimi rėmėsi rašydamas ne vieną romaną, jį paveikęs katorgininko gyvenimas lydėjo per visą kūrybos laikotarpį.

Trečioji asmenybės rezignacija vyksta per pančių nešiojimą. Šią rezignaciją galima skirti dar į dvi formas – fizinis geležinių grandinių nešiojimas ir sukaustymas dvasine kančia. Aleksandras Petrovičius gaili kalėjime esančių džiova sergančių ligonių ir iškelia egzistencinį tokios bausmės klausimą: „Nešioti dešimt svarų sveikam žmogui – nė kokios bėdos, <...> bet neįau reikia dvigubinti bausmę tam, ką ir taip jau ištko Dievo pirštas?“ (Dostojevskis, 2006, 228 p.). Prižiūrėtojai neturėjo nė lašelio gailesčio ir žmogiškumo silpnesniam kaliniui ir akiai laikėsi reikalavimų taip versdami žmogų dar labiau kentėti. Nors kalinio kančia (buvimas nuteistu) yra pelnyta pasekmė už nusikaltimą, tačiau papildomas kančios didinimas liga ir grandinėmis rodo nepamatuojamą jo stiprybės išbandymą (plg. Jobo kančia). Aleksandras Petrovičius grandines laiko betikslu ligonio baudimu, kuris ir taip nepajėgtų pabėgti, o jų nuėmimas taptų geradarybe. Geležinių pančių nuėmimas taptų ne tik fiziniu vargo sušvelninimu, bet ir dvasiniu laimėjimu tiek ligotiems kaliniams, tiek jų prižiūrėtojams žvelgiant iš teologinės pusės. Kaliniai pasijaustų oresni sulaukę deramos pagalbos. Prižiūrėtojai atlikę tokį gailestingumo darbą taptų patys žmogiškesni ir gebantys nelaimingajame įžvelgti Jėzų (plg. „Iš tiesų sakau jums, kiek kartų tai padarėte vienam iš šitų mažiausiųjų mano brolių, man padarėte“ (Mt 25, 40)), o ne tik griežtai laikytis kalėjimo įstatymų. Rašytojui taip pat teko patirti ligos ir pančių sandūros sunkumus. F. Dostojevskii dėl kojų reumato, komendantui tarpininkaujant, buvo prašoma nuimti ar palengvinti nešiojamas grandines, tačiau caras Nikolajus I šį norą ignoravo.

Kalinio sukaustymas pančiais buvo nemalonesnis labiau psichologiškai nei fiziškai. „Argi žmogui kojas apkala geležiniais pančiais tam tiktai, kad jis nepabėgtų ar kad jam sunkiau būtų pabėgti? Nėmaž ne. Pančiai – vien tik žmogaus išniekinimas, gėda ir sunkenybė, fizinė ir moralinė“ (Dostojevskis, 2006, 229 p.). Šis romano personažo mąstymas parodo, kaip palaužiama žmogaus dvasia. Jam „uždedami“ ne tik fiziniai, bet ir dvasiniai pančiai, kurie neigiamai paveikia žmogų, tarsi „baustų“ ir sielą. Kalinys patiria psichologinę žalą, pažeminimą. Asmuo jaučiasi bejėgis ir negalintis kontroliuoti ne tik įvykių, bet ir negebantis prisitaikyti dėl neigiamų emocinių padarinių. Ir, kaip matysime toliau, tokia nuolatinė psichologinė priespauda prasiverš prieš kitus asmenis agresyviu elgesiu, kuris yra „susijęs su stipriu negatyviu efektu, anksčiau patirtu žiaurumu arba pažeminimu“ (Žukauskienė, 2006, 26 p.). Pagal egzistencialistinę filosofijos požiūrį, žmogui būtinas autentiškas egzistavimas, kuris prasmės ieško būdamas laisvas ir nesuvaržytas. O asmens

pažeminimas ir suvienodinimas su kitais kaliniais duoda priešingą rezultatą, nesustabdomas autentiškumas prasiveržia smurtu prieš kitus.

Galiausiai ketvirtoji žmogaus rezignacija vyksta per fizines bausmes. Tai buvo žmogaus mušimas lazdomis ar rykštėmis už kalėjimo tvarkos nesilaikymą – nepaklusimą vyresnybei, vagystes, kito asmens žalojimą ir kt. Fizinė, kankinanti bausmė kalėjime darė dar blogesnę įtaką žmogui, ji kalinio neskatinė keisti elgesį. „Bausmė, tiksliau tariant, jos laukimas sukelia padidėjusio nerimo jausmą. Nerimastingumas, kylantis dėl bausmės grėsmės, turi neigiamos įtakos žmogaus veiklai“ (Kuklianskis ir kt., 2005, 55 p.). Vienas romano bevardis kalinys imitavo akių uždegimą, trindamas jas kalkėmis, kad tik ilgiau galėtų pabūti kalėjimo ligoninėje, taip vengdamas bausmės už vagystę (mušimo tūkstančio lazdu bausme ir karinio kalėjimo). Taigi, šį kalinį bausmės nerimas ir neišvengiamas skausmas (paliekantis ir psichines žymes) privedė iki savęs žalojimo. „Jam ne galvoj, kad po tų poros mėnesių jį gi dvigubai, trigubai sunkiau baus; jam kad tik tuo kartu sunkią valandą nustumti nors kelias dienas, o paskui kaip jau bus taip tebūnie – toks didelis būna kartais tų nelaimingųjų dvasios nuopuolis“, – pastebi romano herojus Aleksandras Petrovičius (Dostojevskis, 2006, 236–237 p.). Šioje mintyje išryškėja tai, kad fizinės kančios skausmas yra kitos, labiau žeidžiančios kančios varomoji jėga. Tai reiškia, jog skausmo baimė kildina kitus nesibaigiančius fizinius savęs žalojimus, kurie tik tariamai atrodo menkesni už galutinę bausmę – kalinio nuplakimą rykštėmis. Jie nėra kiek nėra lengvesni žvelgiant iš psichologinės pusės, nes veda į savidestrukciją. O iš religinės pusės – savęs žalojimas griauja jame esantį Dievo paveiklo kilnumą (žr. Katalikų Bažnyčios katekizmas, 2015, nr. 362, 364, 1004).

Priešinga reakcija aprašytajam bausmės atidėliojimo atvejui yra bausmės sumenkinimas. „Daug reiškia kai kurių [kalinių] ryžtingumui bei drąsumui ir įsisenėjęs pripratimas prie mušimo ir bausmių. Kas daug muštas, tam kažkaip apdiržta ir dvasia, ir kupra, ir jis galų gale žiūri į bausmę skeptiškai, beveik tiktai kaip į mažą nepatogumą, ir jau nebebijo mušimo“ (Dostojevskis, 2006, 238 p.). Pastebima, kad bausmė nebeturi prasmės žmogaus perauklėjimui ir gera, nes tokia priemonė kaip tik verčia jį rezignuoti. Kalinių abejingumą bausmei rodo teismo jausmas nusikalstant prieš vyresnybę. Jie nejaučia sąžinės priekaištų dėl padaryto nusikaltimo, pvz., karininko sužalojimo, nes vyresnybė ir nuteistuosius žiūri su panieka ir čia nėra jokios lygybės. „Visi muštieji ramių ramiausia širdžia, be jokio pykčio pasakodavosi apie tai, kaip juos mušė ir kas juos mušė. Dažnai nebūdavo girdėti nė krislelio pykčio ar pagiežos jų tuose pasakojimuose, <...> O jie, būdavo, pasakoja ir juokiasi – kaip vaikai“ (Dostojevskis, 2006, 240–241 p.). Psichologiškai tokį pykčio perkeitimą ir kaltės nepripažinimą ir nejautimą galima pavadinti išmoktu slopinimu. Tai yra „vyraujančios reakcijos silpninimas, kad ji užimtų žemesnę poziciją agresyvių reakcijų hierarchijoje, <...> energija, prieš tai kėlusi tam tikrą reakciją ir frustraciją, dabar žadina kitokią reakciją prieš tą patį

taikinį“ (Žukauskienė, 2006, 174–175 p.). Taigi, pyktis dėl bausmės virsta psichologiškai nejautria patirtimi.

1.4. Neigiamo elgesio prasiveržimas, kaip noras atgauti kalėjimo sukaustytą savastį

Kalėjimas iš žmogaus atima ne tik fizinę, bet ir dvasinę laisvę, net teisę rodyti emocijas, aistras, norą gyventi. Literatūros profesorė Elena Červinskienė, remdamasi F. Dostojevskio prisiminimais apie katorgą, kuri gyvą žmogų paverčia lavonu, teigia „jei žmogus negali normaliai, laisvai išreikšti jų [jausmų], jis pasielgs kvailai, gal net nusikals. Net ramūs kaliniai kartais maištauja, rizikuodami gyvybe“ (Červinskienė, 2004, 75 p.).

Negalint išsireikšti savo asmenybės individualumui dėl griežtų kalėjimo taisyklių, žmogus kaupia pyktį savyje, kuris galiausiai virsta agresyviu elgesio proveržiu. Tokia agresija yra laikoma atsaku į patiriamą frustraciją. Pagal frustracijos-agresijos teoriją, „Užrašų iš mirusiųjų namų“ agresyviai išsišokusio bevardžio personažo elgseną galima paaiškinti taip: frustracija kursto agresyvų asmens poelgį, šis tampa į išorę nukreipta agresija, kuri virsta tiesioginiu veiksmu (schemą žr. Myers, 2008 (B), 406 p.). Tai puikiai iliustruoja šis romano pavyzdys: „stebisi kartais viršininkai, kad šit kuris nors kalinys gyvena sau keletą metų taip ramiai, pavyzdinčiai, net į dešimtininkus² buvo paskirtas už pagirtiną elgesį, ir staiga, visiškai be jokios priežasties – tarsi kipšas būtų į jį įlindęs – ėmė siusti, triukšmauti, smurtauti, o kad kokioj – net ir sunkų nusikaltimą surizikavo padaryti: arba aiškiai parodė nepagarbą aukštesniajai vyresnybei, arba užmušė ką nors, arba išprievartavo ir taip toliau“ (Dostojevskis, 2006, 107 p.). Frustraciją kalėjime kėlė daugybė veiksnių – psichologinis žeminimas iš kitų kalinių ir prižiūrėtojų; teisės priimti savo sprendimus atėmimas; fizinės bausmės; sunkus fizinis darbas; pančių nešiojimas; nepakeliamos buities sąlygos, tokios kaip šaltis, tvankas ir tamsa kazarmose³, kiauras jų stogas ir supuvusios grindys, gyvenimas susispaudus su kitais kaliniais, blogas maistas, vandens trūkumas higienai, nepageidaujami vabzdžiai ir kt.

Aleksandras Petrovičius samprotauja, kad destruktivaus elgesio priežastis yra asmenybės ribojimas ir žeminimas. „O tuo tarpu gal visa priežastis, kodėl taip staigiai įvyko sprogimas žmoguje, iš kurio visų mažiausia to telaukė, – tai ilgesingas, spazmiškas asmenybės prasiveržimas, instinktyvus ilgėjimasis paties savęs, noras apreikšti save, savo pažemintą asmenybę, noras, sukilęs staigiai ir priėjęs iki nirtulio, iki siusto, iki proto aptemimo, iki priepuolio, iki spazmų“

² Dešimties asmenų vyresnysis; vyresnysis grupės darbininkas.

³ Taip vadinamas kalėjimo pastatas, kuriame gyvena kaliniai. Griežto režimo Omsko kalėjime buvo du tokie vienaukščiai pastatai, viename jų kalėjo F. Dostojevskis. Taip pat buvo atskiri virtuvės ir sandėlių pastatai.

(Dostojevskis, 2006, 107 p.). Tam pritaria ir psichologai. Pagal reaktyviojo pasipriešinimo teoriją, „bandymai suvaržyti žmogaus laisvę dažnai bumerangu išprovokuoja neprisitaikymą“ (Myers, 2008 (B), 257–258 p.). Kalėjimo režimo siekimas kalinį laikyti kaip sistemai paklusnų objektą, sulaukia priešingos reakcijos – maišto, išsišokimo, agresijos, žalingų įpročių (romane pavaizduotame kalėjime paslapčiomis buvo įsinešamas alkoholis). Ir nesvarbu, kad už tai sulaukiama papildomos bausmės. Bausmės baimė nebeturi įtakos žmogui, kai viršų ima noras priešintis asmenybės suvaržymams. Vienaip ar kitaip, žmogus kovoja už prigimtinę laisvę, nepaisant to, kad ji yra atimta kaip nusikalstamo elgesio pasekmė.

Individualiosios psichologijos pradininkas Alfredas Adleris išskiria keletą svarbių pykčio akcentų, kuriais galima paaiškinti jo prasiveržimą kaliniuose. Pirmiausia, pyktis yra kaip galios siekio išraiška, kai asmuo jaučiasi silpnas ir nevisavertis. Žmogų tokiu paverčia pati nužmoginimo sistema kalėjime, kai jam draudžiama būti savimi. Kalinys smurtaudamas prieš prižiūrėtojus siekia parodyti, kad yra vertas būti tokiu pat žmogumi. „Pykčio priepuoliu itin aiškiai atsiskleidžia žmogaus veržimasis aukštyn, jo noras silpnumo jausmą pakeisti pranašumu“ (Adler, 2003, 206 p.). Antra, pyktis gali būti kaip būdas išsikovoti pripažinimą. A. Adlerio teigimu, šis bruožas būdingas šeimos aplinkoje, bet atsižvelgiant į tai, kad kaliniai nuolat gyvena drauge, jį galima pritaikyti ir jiems. Kaip matyti romane, jie nevengdavo užpulti ir kitą kalinį, nesvarbu, jog jų padėtis yra lygiavertė. Ir trečia, daliai žmonių pykčio priepuolius iššaukia alkoholis, juo apsinuodijęs žmogus nebeslepia priešiško kalėjimo kančioms ir ima smurtauti. Tai galima pailustruoti epizodu iš Kalėdų šventės: „gėla, ilgesys ir svaigulys nesidavė visai užslopinami girtybės ir užavimo. Kas prieš valandą juokėsi, dabar jau rauduoja kame nors, prisigėręs be saiko. Kiti spėjo susimušti net po du kartus“ (Dostojevskis, 2006, 181 p.). Alkoholis kaliniams leisdavo trumpai akimircai pamiršti maudulį.

Romane minimas ir dar vienas neigiamo elgesio proveržio pavyzdys be užslėpto pykčio aplinkybių, tačiau susijęs su prarasta viltimi:

„Tiesa, man regis, kad kalėjime buvo dar vienas skyrius – visiškai nebeturinčių vilties. Toks buvo, pavyzdžiui, ir senis iš Starodubo slabadų. <...> Tiesa, jis turėjo savą išsigelbėjimą, savą išeitį – maldą ir kankinio idėją. Išprotėjęs, Biblijos per daug prisiskaitęs kalinys, apie kurį jau esu sakęs ir kuris su plyta puolė ant majoro, veikiausiai irgi buvo iš tokių, kurie jau nebeturi jokios vilties. <...> Jis pareiškė, kad puolė ant majoro be pykčio, vien iš noro prisiimti kančias. Ir kas žino, koks psichologinis procesas tada vyko jo sieloje! Be kokio nors tikslo ir veržimosi į jį negyvena nė vienas gyvas žmogus. Praradęs tikslą ir viltį, žmogus iš maudulio kitąsyk pabaisa tampa...“ (Dostojevskis, 2006, 324 p.).

Galima spėti, jog šis majorą puolęs kalinys specialiai „pasidarė“ kančią tam, jog buvimas kalėjime įgautų prasmę. Taip jis susikūrė priežastį atgailai, kad kaip tikintysis už padarytą skriaudą kitam asmeniui, turėtų dėl ko kentėti. Dvasinė kančia tapo jo tikslu kalėjime, kurio niekaip negali

kontroliuoti sistema. Per kančią dėl padarytos nuodėmės jam atsiranda nauja viltis, kad gailintis už padarytą nusikaltimą bus išganytas. Suprantama, kad psichologiškai sveikas žmogus, turintis sveiką religinį supratimą, tikrai tokių veiksmų nepadarys. Čia veikia kalėjimo įtakos ir jau „atsinešto“ religinio fanatizmo veiksniai. Giliai apie kaltę svarsto profesorius Antanas Paškus: „Jei neįaučiama kaltė, neįaučiama ir jokio reikalo būti išgelbėtam. Išgelbėtam nuo ko? Nuo blogio“ (Paškus, 1998, 212 p.). Pritaikius šią mintį romanui sprendžiama, kad blogis nuo kurio gelbėjasi veikėjas yra pats kalėjimas, o per kaltės kankinystę žmogus bus išgelbėtas ne tik amžinajam gyvenimui, bet ir nuo kalėjimo dvasinio sukaustymo. Profesorius rašo, kad nuo išorinio blogio iš dalies gelbsti mokslas ir įvairių profesijų specialistai (pavyzdžiui, medikai nuo ligų), o nuo vidinio – nuodėmės neigimas ir įsitikinimas, kad blogį lemia aplinka. O, būdamas religinis fanatikas, šis kalinys kaip tik pasielgė nuodėmingai sukurdamas „prasmingą“ kančią, kad tik ištvirtų kalėjimo blogį. Kaltės sukūrimas per nusikalstamą poelgį, galėjo įvykti ir dėl to, kad „kaltė nėra vien jausmas, o asmens kokybė, kuri nepriklauso nuo to, jaučiuosi kaltas ar ne. Atbukus kaltės supratimui, kaltės būseną tampa nuolatinė“ (Meilius ir kt., 2004, 71 p.). Dėl nežmoniškos kalėjimo tvarkos, šis žmogus nebesuvokė, ką daręs.

Svarbu paminėti, kad remiantis danų filosofo ir teologo Søren Kierkegaard požiūriu, neviltis kyla iš negebėjimo tapti ir nebuvimo savimi. O kalėjime žmogus netenka bet kokios galimybės būti savimi, tad iš nevilties imasi drastiškų veiksmų jai nutraukti. „Neviltis yra neteisingas santykis sintezės santykyje, santykiaujančiame su savimi“ (Kierkegaard, 1997, 42–43 p.). Autorius sintezę vadina „baigtinybė-begalybė“ ir „galimybė-būtinybė“ priešpriešų jungtį. Negebėjimas laviruoti tarp šių polių – buvimo konkrečiu tarp buvimo baigtinu ir begaliniu; būtinybės būti pačiu savimi ir galimybės tapti savimi – ir yra nevilties priežastis. Nesant teisingame santykyje su savimi, žmogus nori atsikratyti to santykio, tačiau tai neįmanoma, nes „būti *Pačiu* yra didžiausia žmogui duota nuolaida, tačiau tai taip pat yra dalykas, kurio amžinybė iš žmogaus reikalauja“ (Kierkegaard, 1997, 50 p.). Ir dar, jei mirties noras yra galutinis žmogaus taškas, tai, anot S. Kierkegaard, ši būseną yra laikoma neviltimi. Beviltiškas norėjimas ar nenorėjimas būti savimi laikomas nuodėme. Svarstant analizuojamo kalinio poelgį (plytos metimo į majorą), gali būti, kad jame vykęs psichologinis procesas ir buvo nevilties apimto žmogaus proveržis per nederamą elgesį, kad tik nutrauktų jos keliamą kančios būseną. Gal jis taip bandė būti pačiu savimi iš beviltiško norėjimo atgauti save. Išėjimo iš nevilties išeitį jis matė nusikaltime, nes kalėjime nepasiekiamą galimybės ir būtinybės būti savimi sintezę. Kalinio istorija baigėsi tuo, kad jis mesdamas plytą nepataikė į majorą, tačiau buvo nubaustas nuplakimu. Nuplakimo neišgyveno ir mirė po trijų dienų, o jo paskutiniai žodžiai buvo apie norą kentėti.

1.5. Asmenybės nepritapimas ir ribų nustatymas

Romano personažas Aleksandras Petrovičius kalėjime nepritapo prie kitų kalinių dėl bajoro kilmės. Tai atsispindėjo darbe ir dalyvavime kalinių pareikštoje pretenzijoje majorui dėl blogo maitinimo. Sugretinus romano veikėjo ir jo autoriaus F. Dostojevskio kalinystę, pastebimi sutapimai. Rašytojas kalėjime taip pat buvo nemėgiamas dėl savo bajoriškos kilmės. Nors jis ir elgėsi draugiškai, dirbo visus fizinius darbus kaip ir visi kiti, tačiau rašytoją lydėjo stereotipai: „argi jis ne bajoras, nepriklauso prie tų prakeiktų amžinų tironų, kurie elgėsi su baudžiauninkais kaip su šunimis ir laikė juos tik vergais, turinčiais visą gyvenimą plušti, kad jų ponai galėtų gyventi visko pertekę“ (Dostojevskaja, 207, 78 p.). Jo giminės bajorystės tiek ir tebuvo likę, šeima buvo nuskurdusi, tėvas dirbo gydytoju vargšų ligoninėje. „Ne erdvius namus, seną parką, plačius laukus, o ankštą valdišką butą, ligoninės sodelį prisimena jis“ (Červinskienė, 2004, 29 p.). F. Dostojevskis kalėjime nepritapo dar ir todėl, kad buvo politinis kalinys (žudikai ir vagys buvo laikomi tikraisiais kaliniais, o politiniai – ne). Jam prireikė dvejų metų, kad išsklaidytų susidariusią išankstinę neigiamą nuomonę apie save.

Aleksandrui Petrovičiui atvykus į kalėjimą buvo paaiškinta: „taip, pone, bajorų jie nemėgsta, – kalbėjo jis [kalinys Akimas Akimyčius], – labiausiai politinių, suėst juos įmanytu; ir stebėtis nėra ko. Viena, jūs ir žmonės ne tokie, į juos nepanašūs, o antra, jie visi pirma buvo arba dvarų baudžiauninkai, arba kariškiai“ (Dostojevskis, 2006, 42 p.). Nepaisant to, kad kaliniui atimamos visos jo kilmės teisės ir taip tampa lygus su kitais nuteistaisiais, į jį nesąmoningai žvelgiama kaip į bajorą. Čia atsiskleidžia tipiškas elgesys, kai į asmenį žiūrima ne, kaip į individą, bet į prietaris apipintą grupės narį. Prietaris laikoma „nepagrįsta ir paprastai neigiama nuostata į grupę – dažniausiai skirtingą kultūrinę, etinę grupę ar kitą lytį“ (Myers, 2008 (A), 905 p.). Prietarus sudaro trys elementai – įsitikinimai (stereotipai), neigiamos emocijos, polinkis veikti (diskriminacija). Visos šios dalys būdingos ir romano kaliniams – įsitikinimas, kad bajoras į kitą žmogų žiūri kaip į žemesnės socialinės klasės atstovą kėlė priešiškumą ir pyktį, kurie virto atvirai demonstruojamomis patyčiomis.

Psichologijos profesorius Davidas Myersas nurodo priežastis, dėl kurių vyrauja socialiniai prietariai. Keletas jų tinka ir šiam asmenybės nepritapimo atvejui. Pirmoji priežastis – socialinė nelygybė, kai vieni turi daugiau materialinio turto, kiti – mažiau. Ir, įprastai, turintys mažiau nemėgsta turtingųjų. Taip ir kaliniai nemėgo bajorų, nes šie buvo turtingesni ir valgė geresnę maistą. Herojus, dalyvaudamas vadinamoje pretenzijoje dėl maisto, nenorėjo skirtis iš kalinių visumos, tačiau buvo išvarytas, kaip ir visi kiti bajorai. „Jiems visur rojus. Čia katorga, o jie riestainius ėda ir paršiukus perkasi. Tu gi savą maistą ėdi, tai ko lendi šičia. – Čia jums ne vieta“ – pyko kaliniai (Dostojevskis, 2006, 334 p.). Iš teksto jaučiama stipri neapykanta ir herojaus pažeminimas.

Pasibaigus šiam įvykiui, kuris ilgalaikio pagerėjimo neatnešė – tik keletą dienų buvo gaunamas geresnis maistas, o kurstytojai nubausti – Goriančikovas paklausė, kodėl iš tikro jam neleido dalyvauti, kad būtų dalyvavęs iš draugiškumo, nepaisant turimo geresnio maisto. O sulauktas atsakymas „tai koks gi jūs mums draugas?“ (Dostojevskis, 2006, 341 p.), leido su visam suprasti, kad priešprieša tarp bajorų ir paprastų kalinių yra ir liks amžina, nepakeičiamos nuostatos ilgam išlieka žmogaus sąmonėje. Žvelgiant į F. Dostojevskio kaip kalinio biografiją ir to paties įvykio atpasakojimą dukros L. Dostojevskajos prisiminimuose, situacija pateikiama priešingai: „Kaliniai, be abejo, žinojo, kad už protestą dėl prasto maitinimo bus žiauriai nubausti, ir norėjo, kad Dostojevskis šito išvengtų. Šie pažeminti valstiečiai turėjo riterišką sielą“ (Dostojevskaja, 2007, 80 p.). Išryškinant faktą, kad romanas yra paremtas tikrais įvykiais, sunku manyti, jog kaliniai norėjo apsaugoti rašytoją bajorą nuo nemalonumų.

Antroji priežastis – vidinės (mes) ir išorinės (jie) grupių priešprieša. Vidine grupe laikomi žmonės su kuriais sieja bendras tapatumas, išorine – kitokie, su grupe nesusiję žmonės. O „susitapatinimas su grupe paprastai lemia šališkumą vidinei grupei“ (Myers, 2008 (A), 910 p.). Kaliniai bajorai buvo išorinė grupė (vadinamieji „jie“), o visi kiti save laikė vidine grupe (vadinamieji „mes“). Vidinės grupės nuteistieji jautė prielankumą savai grupei, tad patiriamas negatyvias emocijas, kurios neišvengiamos dėl kalėjimo režimo, nukreipė išorinei grupei. Pagrindinis romano veikėjas nepritapo kaliniams organizuojant kreipimąsi majorui, kad pagerintų kalinių maistą. O nepritapo todėl, kad pavykus slapčia į kalėjimą įsivežti pinigų, už juos galėjo nusipirkti geresnio maisto už kalėjimo ribų (tu pasirūpindavo kaliniai virėjai ir invalidai atsakingi už maistą). Palyginimui galima paminėti, kad kalėjime kaliniai (paslapčiomis nuo vyresnybės, nes tai buvo draudžiama) užsiimdami amatu iš to gaudavo vos keletą kapeikų, o F. Dostojevskis Biblijoje (vienintelė knyga, kurios neatimdavo prižiūrėtojai) turėjo paslėptų keletą rublių. Tai nemažas kontrastas, galėjęs tapti neapykantos jam priežastimi (taip pat ir knygos personažams – bajorams).

Trečioji socialinių prietarų priežastis yra vadinama „atpirkimo ožio“ teorija. Jos atsiradimą lemia ne visuomenės pasiskirstymas, bet asmeniniai impulsai. Patiriant pyktį, frustraciją, nesėkmę apkaltinamas kitas niekuo dėtas asmuo, randamas „atpirkimo ožys“, kuriam tenka iškęsti užgauliojimus. Be to, moksliniai tyrimai parodė, kad „niekinant kitus, galima pagerinti savo padėtį“ (Myers, 2008 (A), 910 p.). Labiausiai tai matėsi darbe. „O kai dėl savęs, tai pastebėjau tokį savotišką reiškinių: kur tik aš prisiliečiu jiems padėti darbo metu, visur buvau ne vietoj, visur užkliūdavau, iš visur mane varė šalin vos ne plūsdami. <...> Galiausiai vienas iš smarkiųjų tiesiai ir stačiokiškai pasakė man: „Kur lendat, eikit šalin! Ko kišat nagus, kur niekas neprašo“ <...> Gavau stovėti skyrium, o stovėti skyrium, kada visi dirba, nesmagu visgi“ (Dostojevskis, 2006, 121–

122 p.). Kaliniai visą sukauptą kalėjimo aplinkos negatyvą perkėlė Aleksandruui Petrovičiui, taip kito niekinimu leisdami sau pasijusti geresniais.

Ketvirtąją prietarų atsiradimo priežastimi laikoma žmonių kategorizacija. Tai reiškia, kad siekiant suvokiamo pasaulio sistemiškumo, žmonės suskirstomi į socialines grupes ir visi jų asmenys matomi vienodai, neįžvelgiamas individualumas. Tačiau pats asmuo save grupėje mato kaip unikalų žmogų. „Kas kita bajorui. Nors jis bus kažkaip teisingas, geras, protingas, vis tiek jo metų metais neapkęs, jį niekins visi, masiškai; jo nesupras, o svarbiausia – netikės juo. Jis ne draugas ir ne bičiulis ir nors per keletą metų laimės pagaliau tiek, jog jo nebeįžeidinės, bet vis viena jis bus svetimas ir amžinai, skausmingai jaus savo svetimumą ir vienišumą“ (Dostojevskis, 2006, 327 p.). Deja, kategorizacijos pažinimo procesas leidžia ilgam įsitvirtinti nuomonei apie kurią nors asmenų grupę (šiuo atveju neigiamai apie bajorus) ir nuomonės pakeitimui paliekami maži šansai. Asmuo „pelno“ grupės, į kurią patenka, stereotipus ir nesvarbu, koks jis – draugiškas ar priešiškas.

1.6. Kalėjimo prižiūrėtojų žiaurumas

Dar vienas asmens nužmoginimo kalėjime būdas buvo žiaurus kalėjimo prižiūrėtojų elgesys su nuteistaisiais. Vienas tokių atvejų „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ aprašomas poručiko Žerebiatnikovo elgesys. Kaliniai jo nekentė, laikė išgama, nes šis mėgavosi patiriama kalinio kančia nuplakimo bausmės metu, kurios sulaukdavo už nusizengimus. „Jis baisiai mėgdavo plakti ir lazdomis bausti, kai būdavo paskirtas egzekutoriumi. <...> Jis mėgo, jis aistringai mėgo egzekucijos meną, ir mėgo jį vien dėl paties meno“ (Dostojevskis, 2006, 242–243 p.). Psichologas Erichas Frommas tokią malonumo būseną pavadino iracionaliu malonumu. Žmogaus malonumai yra dviejų rūšių – fiziologiniai poreikiai ir neurotiniai geismai. Fiziologiniai poreikiai yra normalūs, sveiki, ir patenkinami asmens poreikiai. „O iracionalūs geismai, priešingai, nenumaldomi. Pavyduolio, savininkiško žmogaus ar sadisto geismai, juos patenkinus, neišnyksta – nebent akimirksniui“ (Fromm, 2008, 205 p.). E. Frommas nurodo, kad iracionalus malonumas susiformuoja dėl žmogaus produktyvumo stokos, iš jo kylančio bejėgiškumo ir baimės, nesaugumo, nerimo, kurie virsta neapykanta ir pavydu.

Žmogus, negebėdamas išsivaduoti iš baimės, vienatvės ir įtampos, įsivaizduoja, kad patyręs didesnę pasitenkinimą (kenkdamas kitam) atgaus vidinę pusiausvyrą. Tačiau taip neįvyksta. Kaip matyti iš poručiko Žerebiatnikovo elgesio, jis turėjo šių nepatenkinamų iracionalaus malonumo poreikių ir juos tenkino mėgdamasis smurtinėmis kalinių bausmėmis. Jis vadovavo bausmę vykdančioms karininkams, stebėdavo mušimą, teatrališkai priversdavo kalinius maldauti jo pasigailėjimo, kurio taip ir nesulaukdavo: „kareiviai pliekia atsivėdėdami, žiežirbos iš akių šoka vargšui, jis pradeda klykti, o Žerebiatnikovas bėga pavymui palei rikiuotę ir kvatoja, kvatoja,

leipėja, už šonų susiėmęs iš juoko“ (Dostojevskis, 2006, 245 p.). Iracionalaus malonumo patenkinimui reikia „tik įtampą pašalinančių sąlygų sukūrimo“ (Fromm, 2008, 209 p.). O tokias sąlygas kaip tik ir atitiko kalinių baudimo veiksmas.

Remiantis K. Horney mintimis, galima manyti, kad Žerebiatnikovo mėgavimasis kito kančia kilusi iš sadistinių polinkių. Jie atsiranda, kai nevirties apimti asmenys nori pasijusti geriau griebdamiesi destruktivaus elgesio. Linkusiam į sadizmą žmogui būdingas kerštingumas (kylantis ne dėl išorinių aplinkybių, bet vidinių) ir agresyvi elgsena. Panieka sau nukrypsta į kitą asmenį. „Žemindamas kitus jis ne tik sušvelnina nepakeliamą panieką sau, bet ir suteikia sau pranašumo jausmą“ (Horney, 2012, 243 p.). Taip sadistas ima jausti galią, pasididžiavimą, nesąmoningą visagalybę, sumažėja vidinė tuštuma. Tačiau psichoanalitikė tai vadina sukurtuoju pakaitiniu emociniu gyvenimu, kuris neduoda tikrojo gyvenimo džiaugsmo. Be paniekos sau, kitas sadistiško elgesio impulsas yra nerimas. Jis bijo, kad bus pažeidžiamas, todėl nuolat yra budrus ir įsitemęs, pirmasis ima kenkti kitam, kol kitas to nepadare jam anksčiau.

Kalėjimą prižiūrintis majoras apibūdinamas kaip visagalis tironas, kuris ne tik nekentė kalinių, bet ir niekino pavaldinius. „Pats jisai buvo tikrai iširėlis ir piktas žmogus, daugiau nieko. Į kalinius jis žiūrėjo kaip į savo natūralius priešus“ (Dostojevskis, 2006, 43 p.). Jį galima priskirti prie destruktiviai besielgiančių žmonių tipo, kurio elgesio pasekmes jaučia visi aplinkiniai. E. Frommas skiria dvi neapykantos rūšis, būdingas destruktijai. Pirmoji – reaktyvi (racionali), kai reaguojama į gyvybei, laisvei ir idėjoms gresiantį pavojų; yra nukreipta į kitus. Antroji – charakterio sąlygota (iracionali), kai vyrauja priešiškas nusiteikimas aplinkai iš žmogaus vidaus, nuolatinė neapykanta. Priešingai nei racionali neapykanta, iracionali kyla be priežasties, gali būti nukreipta į save ar kitus. Iracionalia neapykanta, kuri ir bus romano majoro savybė, pasižymintis žmogus „jaučia palengvėjimą ir tarsi yra laimingas, kai pavyksta rasti galimybę išreikšti savo slaptą priešiškumą“ (Fromm, 2008, 237 p.).

Šiam majorui būdinga ir kompensuojamojo smurto ypatybė. Kompensuojamasis smurtas „impotentiškam⁴ žmogui pasitarnauja kaip produktyvios veiklos pakaitalas“ (Fromm, 2009, 27 p.). Dėl negebėjimo kurti, asmuo jaučia kančią ir bejėgiškumą, o būdai kompensuoti šį trūkumą yra smurtas bei destruktija. Kompensuojamajam smurtui būdingas stiprus kito žmogaus kontroliavimas ir kančios jam kėlimas. Taip jaučiamas pasitenkinimas, kuris būdingas sadizmui. Majoro smurtas pasireiškėdavo absoliučia kontrole nenormaliais suvaržymais, pavyzdžiui, „nesivaldantis, piktas, jis įpuldavo į kalėjimą kartais net naktį, o jei pamatydavo, kad kuris kalinys miega ant kairiojo šono arba aukštelninkas, tai rytą jį bausdavo: „Miegok ant dešiniojo šono, kaip mano įsakyta.“ Kalėjime visi jo nekentė ir bijojo kaip maro“ (Dostojevskis, 2006, 43 p.). Neadekvačiai valdingas majoro

⁴ E. Frommas paaiškina, kad žodžiu „impotentiškas“ apibūdina asmenį, kuris neturi valios, gebėjimo ir laisvės keisti pasaulį, būti kūrybišku ir veikliu.

elgesys parodo, kokia gali būti jaučiama žmogaus vidinė tuštuma ir, kaip ji verčia kentėti tiek smurtauojantį asmenį, tiek jo aukas-kalinius.

Aleksandras Petrovičius pastebi, kad nakčiai, užrakinus kazarmą ir nebevaikštant po ją kareiviams, kaliniai jaučiasi ramesni. „Dieną tai puskarininkis, tai sargybos kareiviai ar šiaip kas iš vyresnybės gali bet kurią minutę įeiti į kalėjimą, užtat visi kalėjimo gyventojai ir laikosi kažkaip kitoniškai, lyg ne visiškai nusiraminę, lyg kas valandėlę laukdami kažko, tartum sudirgę“ (Dostojevskis, 2006, 77 p.). Nuolat jaučiama įtampa, nerimas ir baimė yra žiauraus prižiūrėtojų elgesio su kaliniais pasekmė. Į prižiūrėtojus žiūrima kaip į grėsmę, kurių elgesys nuteistiesiems tampa stresą sukeliančiais įvykiais. Asmuo, nebepakeldamas streso keliamos įtampos, renkasi vieną iš dviejų galimų išeičių – kovoti arba sprukti. Kalėjime kova tampa neigiamo elgesio prasiveržimas, o sprukimu – rezignacija.

2. PSICHOLOGINĖS PRIEMONĖS, PALAIKANČIOS ŽMOGAUS EGZISTENCIJĄ KALĖJIME

Tarp agresyviųjų romano veikėjų pastebimi ir ramesni kaliniai, tačiau jie yra užgožiami bendro kalėjimo žiaurumo. Rusų literatūros profesoriaus Lewiso Bagby'o teigimu, tai ne tik kalėjimo, bet ir visos žmonijos tragedija. „Dostojevskiui dvasinio pasaulio prasiskverbimas žemiškoje egzistencijoje reiškia grįžimą į teigiamą žmogaus šerdį, kuri yra jo pagrindas neatmetant ir ydingumo“ (Bagby, 2016, 55 p.). Tai atsigręžimas į moralę, kai ieškoma atsakymų į klausimus, kas yra gera, o kas – ne. Slogioje aplinkoje pastebimas net menkiausias bandymas išgyventi tamsą. Literatūrologas priduria, kad romano autorius kalinio paveikslą vaizduoja atskleisdamas abi puses – jo nežmonišką išsigimimą ir humaniškąjį potencialą.

F. Dostojevskis leido kai kuriems personažams išlikti atspariems psichologiškai, nepaisant juos supančios aplinkos. Tam padėjo pamatinių poreikių patenkinimo, laisvės simbolinimo ir darbo (kaip užsimiršimo) priemonės. Daugumai veikėjų vardai nesuteikti, charakterių bruožai pateikiami taip, tarsi tiktų kiekvienam kaliniui. Pavyzdžiui, poreikių patenkinimo troškimas buvo būdingas visiems kaliniams, o ne kuriam konkrečiai. Be to, nepasiduoti nužmoginimui labiau stengėsi ramesnieji kaliniai. Autorius pagrindinio personažo mintimis išsako, jog kaip laisvėje yra gerų ir blogų žmonių, taip ir kalėjime yra abiejų pusių asmenybės. Kalėjime tikimasi surasti nors kiek žmogiškumo – gėrio tarp blogio.

2.1. Kodėl vieni kalėjime jaučiasi gerai, o kiti – ne?

„Užrašuose iš mirusiųjų namų“ išryškėja dvi žmonių grupės – pirmoji kalėjime jaučiasi gerai, tarsi nebūtų nuteisti ir kenčiantys asmenys, o antroji jaučiasi blogai, t. y., sužlugdytais. Tokie kontrastai yra lemiami keleto aplinkybių, kurios įvardijamos pagrindinio herojaus samprotavimuose. Pirmasis bruožas, kuris lemia skirtingą jauseną yra sąžinė. Vieniems ji priekaištaus dėl padaryto neteisingumo ir tai labiau kankins žmogų iš vidaus nei pati kalėjimo bausmė. „Jis pats save nuteis už savo nusikaltimą, negailestingiau, griežčiau už patį rūščiausiąjį įstatymą“ (Dostojevskis, 2006, 68 p.). Dėl klaidos kenčiantį žmogų sąžinė ves į atgailą ir parodys atleidimo viltį. Kitiems sąžinė bus nebyli. Nuteistasis „net ir nepagalvos nė sykio apie savo žmogžudystę per visą katorgos laiką. Jis net mano, kad yra teisus“ (Dostojevskis, 2006, 68 p.). Sąžinė apibrėžia elgesio moralinę vertę, jos vedamas žmogus priima teisingus sprendimus. O jei ja nesivadovaujama – tolstama nuo žmogiškumo. „Žmogus turi savo širdyje Dievo įrašytą įstatymą, kuriam paklusti reikalauja pats asmens orumas; pagal tą įstatymą jis ir bus teisiamas“ (Gaudium et

spes, 1965, nr. 16). F. Dostojevskis iškelia mintį, jog kaliniai nevienodai jaučia ir supranta bausmės prasmę dėl sąžinės dėmens. Duotoji sąžinė leidžia atskirti gera ir bloga. Kalinių atveju ji „suveikė“ tik po nusikaltimo, tad neapsaugo nuo teisingo sprendimo (nekenkti kitam) pasirinkimo. Kai kuriems ji tapo naudinga parodydama padarytos žalos skausmą ir sukeldama gailėjimosi jausmą. Šis susitikimo su sąžine procesas tampa didžiuoju nepakeliamu psichologiniu sunkumu kalėjime. Tačiau kitai daliai nuteistųjų sąžinė nėra teisingo santykio su kitu žmogumi (greta galima pridėti savimi ir Dievu) atstatymo dalimi. Vadinasi, asmens moralės normos yra žemos, kalėjimo bausmė jo nėra nepaveikia, nesuvokiama nusikaltimo prasmė, kuri neteikia dvasinės kančios, raginančios nebebusikalsti.

Antroji priežastis yra gyvenimo sąlygų skirtumai. Iki suėmimo materialiai geriau gyvenęs žmogus patekęs į kalėjimą patiria šoką ir negeba adaptuotis. O laisvėje nuolat vargęs žmogus atsidūręs kalėjime jaučia palaimą: „ten jis gyveno paskutiniškai žeminamas, niekad nepavalgė sočiai ir dirbo savo darbdavio labui nuo tamsos lig tamsos“ (Dostojevskis, 2006, 68 p.). Kalėjime jam ir maistas atrodo skanesnis, ir darbas lengvesnis, ir žmonės malonesni – „smagus šaunuolių draugų klubas“. Laisvė jam buvo „katorgiškesnė“ nei pats kalėjimas, o jame nebereikia rūpintis fiziniu savo išlikimu (maistu, pastoge), gyvenama patogiau nei skurdžiuose savo namuose. Lengvesnio gyvenimo troškimas tampa pretekstu elgtis nusikalstamai, kai nebeišverčiama fiziškai ir psichologiškai gyventi esamoje aplinkoje ir nepaisoma etiško elgesio normų. Atimtoji laisvė netampa bausme, o nusikaltimo įvykdymas yra būdas gyventi lengviau, neprisiimant atsakomybės už save.

Trečiasis bruožas, daręs įtaką psichinei būsenai, buvo pati socialinė kalinių grupė. Vieni nuteistieji joje jautėsi kaip savi, kiti – nepritampantys. Nepritampantis buvo ir Aleksandras Petrovičius, jo pirmosios (ir beveik visą kalinimo laiką išlikusios bendraujant su dauguma) emocijos buvo svetimumas ir liūdesys: „baisus, gaižus maudulys vis labiau ir labiau ėdė mane. „Mirusiųjų namai!“ – kalbėjau sau, žiūrėdamas kai kada sutemose nuo savo kazarmės prieangio į kalinius“ (Dostojevskis, 2006, 110 p.). Stebėdamas žmones, veikėjas juose išvelgia sielos mirtį, žmonių netikrumą (išskyrus vieną kitą personažą), sužalotus ir dvasiškai palaužtus gyvenimus. Jų gyvenimas yra tik pilka egzistencija. Goriančikovo pamatytas kontrastas tarp savo dar nesužlugdytos dvasinės būsenos ir nuteistųjų vidinės tuštumos yra adaptacijos procesą kontroliuojantis veiksnys. O nematant į save panašių, „dar gyvų“ kalinių, prisitaikyti yra nelengva. Ne tik negatyvi psichologinė kalinių grupės būseną, bet ir herojaus „atsineštoji“ padėtis jam buvo nepalanki psichologiškai. „Goriančikovo nepritapimo patirtys nėra kilusios dėl jo, kaip nuteistojo, padėties, bet yra vidaus – užantspauduoto valstiečių ar nuteistųjų bendruomenės prigimties rezultatas, kuris yra neįveikiamas kitoms visuomenės grupėms“ (Young, 2013, 1705 p.). Personažo

bajoriškoji kilmė ir naujoko statusas tapo priešiško jam pretekstu bei nesusibendravimo su valstiečiais barjeru.

Ketvirtoji skirtingą prisitaikymą prie kalėjimo sąlygų lėmusi aplinkybė yra tikėjimas. Ko kalėjimo prižiūrėtojai negalėjo atimti ir kaip nors valdyti buvo nuteistųjų maldingumas ir galimybė skaityti Šventąjį Raštą. Religinieji jautėsi stipresni dvasiškai, nepraradę paskutinės vilties, kad išters skirtą laiką nelaisvėje, jų asmenybių portretai pateikiami šviesesni, optimistiškesni. Nereliginieji buvo niūresni, uždaresni, priekabesni, linkę pažeisti kalėjimo tvarką, nematantys gyvenimo prasmės. Jie kėlė nerimą ir nesaugumą kitiems kaliniams dėl neprognozuojamo elgesio – nuolat vyko muštynės, vagystės. Pavyzdžiui, vaikžudys Gazinas save laikė svarbiausiu ir galinčiu elgtis kaip nori. Amerikiečių profesorius, kriminologas Toddas Clearas, analizuodamas kalinių psichologinę būseną religijos atžvilgiu, pastebėjo, kad nelaimingos gyvenimo pasekmės, tokios kaip įkalinimas, yra negebėjimas gyventi pagal religijos mokymą. „Iš esmės, religija nurodo galimus problemas sprendimus, nes ji ne tik paaiškina nesėkmės priežastį, bet ir nurodo išeitį“ (Clear et al., 2000, 58 p.). Būtent dėl religijos kalinys ima suprasti savo nemoralaus elgesio rezultatą ir joje randa viltį atsitiesti ir taisyti, aišku su gailesčio sąlyga. Profesorius išskiria tris iš religijos kylančias savybes, kurios leidžia nuteistiesiems geriau jaustis. Pirma – religija palengvina kovą su kalte, antra – ieškoma naujos gyvenimo prasmės, trečia – lengviau priimama laisvės netektis. Kaip religija padėjo išgyventi kalėjime, plačiau bus analizuojama trečiajame šio darbo skyriuje.

2.2. Žmogaus poreikių, pagal A. Maslovo poreikių hierarchiją, tenkinimas kalėjimo sąlygomis

Žmogaus prigimtis turi poreikių, kurie, nepaisant aplinkybių – esama laisvėje ar kalėjime, turi būti tenkinami. A. Maslovo teigimu „pagrindinis bet kokio poreikio patenkinimo padarinys yra tai, kad jis išstumiamas iš sąmonės (*submerged*) ir iškyla naujas ir aukštesnis poreikis“ (Maslow, 2009, 93 p.). Tai reiškia, kad patenkinus žemesnį poreikių piramidės poreikį, asmuo jaučia troškimą patenkinti aukštesnį (pvz., patenkinus fiziologinius poreikius, siekiama saugumo; patenkinus saugumo, siekiama meilės ir t. t.). Be to, nepatenkinus kurio nors poreikio, visas dėmesys sutelkiamas būtent į jį, kol poreikis bus išpildytas. O kiti poreikiai tuo metu tampa nuslopintais. Poreikiai daro įtaką charakterio formavimuisi, jie skatina žmogų veikti, sveikai vystytis ir tobulėti, saugo nuo neurotiškumo. Patenkinti poreikiai, kurie yra susiję su emocijomis „leidžia pasireikšti tokioms charakterio savybėms kaip prierašumas, savigarba, pasitikėjimas savimi, saugumas“ (Maslow, 2009, 100 p.). Taigi gerosioms žmogaus savybėmis. Pasak psichologo, pamatinių poreikių tenkinimas nulemia kognityvinius, kognityvinius-afektinius, charakterio bruožų, tarpasmeninius ir kitus įvairius (nepriskirtus minėtosioms grupėms) reiškinius.

Žmogus nuolat siekia atsikratyti jį veikiančio poreikio, norėdamas atgauti pusiausvyrą, užpildyti trūkumą. A. Maslowo teigimu, žmonės neturi ramybės, kuriuose dominuoja augimo motyvacija, nuolatinis poreikių troškimas. Taip yra todėl, kad „patenkinimas sustiprina, o ne susilpnina motyvaciją, padidina, o ne sumažina susijaudinimą“ (Maslow, 2011, 99 p.). Žmogus nori vis daugiau ir stipriau pajusti poreikio patenkinimo malonumą, patenkinęs vieną dalyką, jis norės kito ir t. t. Žmogus kaip tik tampa aktyvesnis ir ieškantis jaudulio, vadinasi – nenusiramantis. Ankstesniame skyriuje buvo aptarta, kaip kalėjimo veiksniai traumuoja žmogų. Tai išorinės priemonės, nesusijusios su pačiais kaliniais. Šiame analizuojama, kaip kaliniai patenkina savo poreikius pagal mokslininko sudarytą poreikių hierarchiją ir ką tai duoda jiems kaip asmenybėms. Kalinys bando gelbėtis vidinėmis priemonėmis, savo pastangomis, kad tik nežlugtų psichologiškai veikiant išoriniams dirgikliams. Jis priešinasi, kad išliktų. Jis dar turi vidinės motyvacijos, nėra galutinai sužlugdytas.

2.2.1. Fiziologiniai poreikiai – ne tik „valdinis“ maistas

Pirmieji žmogaus poreikiai, kurių nepatenkinus negalima patenkinti kitų, yra fiziologiniai. Romano veikėjai jautė geresnio maisto poreikį, kurį pavykus patenkinti tapdavo energingesni ir geresnės nuotaikos. Kalinius maitindavo blogu maistu, kuris jų nepasotindavo tiek, kad galėtų jaustis sotūs. „Darbas sunkus, o mus žarnokais šeria. <...> mes fabrike kamuojamės kamuojamės, po darbo norėtusi ir paėsti“ (Dostojevskis, 2006, 329 p.). Šie kalinių skundai dėl maisto buvo išsakyti pretenzijoje majorui. Be to, nebuvo maisto įvairovės – duona, kopūstienė, žarnokai ir kogalviai⁵. Maistas buvo normuojamas (išskyrus duoną, kuri vienintelė buvo skanesnė ir buvo galima valgyti kiek tik norisi) todėl nenuostabu, kad vyrai jausdavo alkį mažai valgę ir sunkiai dirbę. Kalėjimo maistu būdavo patenkinti tik tie, kurie laisvėje badavo. Be to, A. Maslowo teigimu, už fiziologinių poreikių gali slėptis ir kiti poreikiai. „Pavyzdžiui, asmuo, kuris mano esąs alkanas, iš tikrųjų gali daugiau ieškoti paguodos ar priklausomybės negu vitaminų ar baltymų“ (Maslow, 2009, 67 p.). Romane nuteistųjų pareikštos pretenzijos kontekstas rodo, kad jie irgi norėjo kompensuoti kitus poreikius, o maistas tapo patogiu pretekstu. Kiti poreikiai, kurių troško žmonės, bet negalėjo nuolat ir tinkamai patenkinti, buvo laisvės ilgesys, veiklos turėjimas (kaliniai jautė nuobodulį laisvu nuo darbo laiku), išsimiegojimas ir poilsis (kadangi vasarą dienos buvo ilgos, kaliniai daugiau dirbdavo ir mažiau miegodavo).

Turint pinigų buvo galima valgyti savo maistą jo nusipirkus turguje už kalėjimo ribų. Bet tokių buvo mažai, nes „daugumas valgė valdinį“ (Dostojevskis, 2006, 32 p.). Daugiausia tokiu

⁵Lietuvių kalbos žodyne aiškinama, jog kogalviai yra gyvulio galūnių ir vidaus organų mėsa (kojos, galva, ausys, uodega, plaučiai, kepenys, širdis).

maistu mėgavosi bajorai, nes patekdami į kalėjimą paslėpę įsinešdavo didesnę sumą pinigų. Arba tik ypatinga proga, kuriai nuteistasis turėdavo taupyti kiekvieną uždirbtą kapeiką. Pavyzdžiui, vardadienio proga užsisakydavo geresnius pietus pas virėją, kuriam paruošdavo „jautienos, žuvies, padaroma sibirinių koldūnų; jis prisiėdavo kaip jautis, beveik visada vienas, retai kada tesikviesdavo draugus į savo puotą“ (Dostojevskis, 2006, 54–55 p.). Kaliniai tai suprasedavo, juk nėra pinigų didelei puotai ir vaišėms, o girtą net gerbdavo, laikydavo aristokratišku. Pasak A. Maslowo, kai žmogų stipriai valdo koks nors poreikis, tai pasikeičia jo filosofija. Pavyzdžiui, psichologas pateikia alkį – jei žmogus labai trokšta maisto, tai jam utopija bus vieta, kurioje nestinga maisto. „Laisvė, meilė, bendruomeniškumo jausmas, pagarba, filosofija – į viską galima numoti ranka kaip į nereikalingus“ (Maslow, 2009, 68 p.). Taip ir vardadienį švenčiantis kalinys jautė, kad be maisto ir degtinės jam daugiau nieko pasaulyje nebereikia. O kaliniams jis atrodė tarsi būtų išpildęs visus gyvenimo siekius, todėl ir gerbė. Galbūt jų pačių mąstymo filosofija sukosi tik apie alkio patenkinimo poreikį, kaip aukščiausią būties tašką, o varduvininkas jį pasiekė.

Romano personažas Aleksandras Petrovičius duodama kopūstiene buvo pasibaisėjęs: „ją virdavo bendrame katile, šiek tiek uždarydavo kruopomis, ir ji būdavo skysta, liesa, ypač šiokiadieniais. Mane siaubas nukrėtė, kai pamačiau, kaip daug kopūstuose tarakonų. O kaliniai į juos nėmaž nekreipė dėmesio“ (Dostojevskis, 2006, 33 p.). Pasak psichologo D. Myerso, valgymo įpročiams reikšmės turi biologinės, psichologinės ir socialinės-kultūrinės įtakų grupės, kurios skirstomos į dar smulkesnius punktus. Šiuo atveju veikėją stipriai paveikė maisto išvaizda ir kvapas (psichologinė įtaka). Jam, kaip bajorui, buvo sunku prisitaikyti prie tokio maisto ir dėl to, kad į kalėjimą atvyko su jo aplinkai būdingais kultūriškai išmoktais skonio prioritetais (socialinė-kultūrinė įtaka). Biologinė valgymo įtaka reikalinga, kad išgyventume fiziškai (vien tu vadovaujantis, žmogus galėtų valgyti bet kokį maistą nesirinkdamas), tačiau „psichologiniai ir socialiniai-kultūriniai veiksniai daro didelę įtaką tam, ką, kada ir kiek valgome“ (Myers, 2008 (A), 588 p.). Romane rašoma, kad riestainių pardavėjos į kalėjimą atnešdavo riestainių, kuriuos po dvi kapeikas pirkdavo beveik visi kaliniai. Tai nebrangus būdas įsigyti skanesnio maisto, o riestainiai – saldžiausias desertas lyginant su liesa kalėjimo kopūstiene. Mokslininkų nustatyta, kad nuo angliavandenių padidėjus serotonino kiekiui, žmonės jaučiasi ramesni (žr. Myers, 2008 (A), 585 p.). Taigi, nuo riestainių pagerėdavo ir psichologinė kalinių savijauta.

Romano herojui buvo pasiūlytas būdas, kaip skaniau maitintis. „Akimas Akimyčius pačioj pradžioj, pirmosiomis dienomis, rekomendavo man vieną kalinį – Osipą, sakydamas, kad už trisdešimt kapeikų mėnesiui jis man kasdien gaminsiąs skyrium valgį, jei jau man toks bjaurus valdinis maistas ir jei aš turėsiąs lėšų valgyti savą“ (Dostojevskis, 2006, 91 p.). Pagrindinis veikėjas ir rinkosi šią geresnio maitinimosi išeitį – valgė turguje pirktą jautieną ir „valdinę“ duoną. O kopūstus – tik tada kai būdavo labai alkanas, nes šiais bjaurėjosi. Turint pinigų, net kalėjime galima

pasijusti ne tokiu paniekintu žmogumi, nesvarbu, kad už juos perkamas maistas ir tenkinami paprasčiausi fiziologiniai poreikiai. Kaliniui tai suteikia galimybę pasijausti geriau. Pagal A. Maslowo sudarytą hierarchiją patenkinus žemesnius poreikius (t. y., fiziologinius – būtiniausius, be kurių negalimi visi kiti), žmogui atsiranda aukštesni poreikiai. Psichologas išskiria gerovės jausmą, sveikatą, energiją, euforiją ir fizinį pasitenkinimą kaip fizinio pasisotinimo ar persisotinimo maistu (ar kitu fiziologiniu poreikiu) poreikių patenkinimo reiškinius. Valgymo poreikis nusilpsta kuriam laikui ir „užleidžia“ vietą kitiems norams. Esant tokiai būsenai atsiranda saugumo poreikiai.

2.2.2. Saugumo poreikiai – meistrystė ir kitokia pinigų vertė

A. Maslowas saugumo poreikių kategorijai priskiria nemažai poreikių, tai „stabilumas, priklausomybė, apsaugotumas, laisvė nuo baimės, nerimo ir chaoso; struktūros, tvarkos, įstatymo, ribų, stipraus užtarėjo poreikis“ (Maslow, 2009, 69 p.). Kadangi analizuojamo romano aplinkoje psichologinius saugumo poreikius patenkinti nelengva, nes ji kaip tik yra ribotų galimybių bei nesaugi, nerimo, įtampos kupina vieta, tai būdami išradingi kaliniai saugumą suvokė sąlyginai užsitikrindami finansinį stabilumą, gaunamą iš amato. Kalėjime žmogus neturėjo asmeninės nuosavybės (išskyrus Šventąjį Raštą), tačiau poreikis turėti savo daiktų neišnyko. Kalinys jautė poreikį pačiam aprūpinti save, tad uždirbti pinigai tapo saugumo garantu, suteikiančiu galimybę įsigyti keletą asmeninių daiktų. Dauguma kalinių negalėjo pakęsti privalomo darbo, nes jiems iš to nebuvo jokios naudos (t. y., kūrybiškumo, savęs realizavimo, piniginio atlygio ir įvertinimo). Tad visą energiją nukreipdavo į laisvalaikio darbus, vadinamus meistryste, kurie leisdavo atsiskleisti jų asmeniniams gabumams. „Be darbo ir be teisėtos, normalios nuosavybės žmogus negali gyventi, gadinasi, virsta žvėrimi. Ir užtat kalėjime kiekvienas, skatinamas prigimties reikmės ir tam tikro savisaugos jausmo, turėjo savą meistrystę ir užsiėmimą“ (Dostojevskis, 2006, 25 p.).

Ši veikla buvo ne tik hobis, bet ir pajamų šaltinis (padarytus daiktus parduodavo mieste). Kalėjime buvo „ir batsiuvių, ir kurpių, ir siuvėjų, ir šaltkalvių, ir graverių, ir auksintojų“ (Dostojevskis, 2006, 26 p.). Kas nemokėjo amato, išmokdavo iš kitų kalinių. Išmokus amato apima jausmas, kad daugiau išmokstama ir sužinoma, anot A. Maslowo, taip patenkinamas smalsumo poreikis. Meistrystė kalėjime nebuvo draudžiama, bet buvo draudžiama turėti darbo įrankius, be kurių neįmanoma jokia veikla. Tad darbas vykdavo paslapčiomis, o jei per dažnai vykstančias kratas rasdavo paslėptus įrankius – atimdavo ir juos, ir pinigus. Bet kaliniai nepasiduodavo pralaimėjimui ir vėl įsigydavo įrankius bei tęsdavo darbą kaip įpratę. Taip elgtis skatino noras būti saugiam dėl meistrystės. Patiriant saugumą formuojasi „stipresnė valia, mėgstama būti atsakingam“ (Maslow, 2009, 110 p.).

Savas užsiėmimas „gelbėjo nuo nusikaltimų: be darbo kaliniai suėstų vienas kitą kaip vorai stiklinėje“ (Dostojevskis, 2006, 26 p.). D. Myersas teigia, kad darbas apima kelis A. Maslowo sudarytų poreikių hierarchijos lygius. Greičiausiai tai ne tik saugumo (pvz., finansinis stabilumas), bet ir įvertinimo (pvz., kilimas karjeros laiptais), savęs aktualizavimo (pvz., kai darbas yra susijęs su kūrybine veikla) poreikiai. „Dykinėjimas gali atrodyti kaip palaima, tačiau tikslingas darbas praturtina gyvenimą“ (Myers, 2008 (A), 613 p.). Turėdami paties pasirinktą meistrystę, o ne tik kalėjimo darbą kaip prievolę, žmonės galėjo atskleisti savo individualumą, gabumus, išvengti nuobodaus nieko neveikimo, nukreipti energiją teigiama linkme, o ne leisti kauptis pykčiui dėl buvimo izoliuotu kalėjime. Atsiradus susidomėjimui, įveikiamas nuobodulys ir jaučiamas pasigėrėjimas savo meistrystės rezultatu.

Nors už meistrystę gaudavo mažai pinigų – tik keletą kapeikų, tačiau pats pinigų turėjimas jiems teikė saugumą ir savarankiškumo galimybę. Kalėjime buvo draudžiama turėti pinigų, tad jų gavę kaliniai greit išleisdavo arba gerai paslėpdavo. Taip pat saugodavo ir nuo vagių. Už juos pirkdavo maistą, degtinę, tabaką, baltinius, minkštesnę pagalvę ir kt., aišku, tai irgi darydavo paslapčiomis nuo kalėjimo prižiūrėtojų. Pinigai kaliniams leido pajauti, jog gali kažką valdyti, kad nuo jų valios gali priklausyti pasirinkimas, kaip išleisti pinigus. „Pinigai yra kaldinta laisvė, užtat žmogui, kuriam visiškai atimta laisvė, jie brangesni dešimteriopai. Jeigu tik jie žvanga kišenėje, jis jau pusiau paguostas“ (Dostojevskis, 2006, 26 p.). Tai jiems tapo patenkintu saugumo poreikiu, kurio nesuteikė kalėjimas varžydamas asmenybę.

„Užrašuose iš mirusiųjų namų“ kalėjimo vyresnybė samprotavo, kam kaliniams reikalingi pinigai, jei jie yra viskuo aprūpinami? Atsakymas – dėl galimybės pareikšti savo valią. Tačiau kalinių valia pasireikšdavo ir ne itin tinkamais būdais. Už pinigus gaudavo draudžiamos degtinės; papirkdavo viršininkus ir net puskarininkį, kad nepaisytų jo nusižengimų kalėjimo tvarkai; dėl pinigų galios pojūčio vaidindavo prieš kitus kalinius. Svarbiausia psichologinė pinigų įtaka buvo ta, kad jis jausdavosi turintis galią asmuo. Jis įtikindavo save, jog jo sprendimai siejasi su atsakomybe „nors per aguonos grūdą [kalėjimas] panašus į gyvenimą, nors iš tolo primena šiokį tokį laisvės šešėlį“ (Dostojevskis, 2006, 107 p.). Pinigai įgavo laisvės į savo valios pareiškimą asociaciją. Laisvė tapo apsaugota pinigais. Pinigais patenkintas saugumo poreikis lemia kai kuriuos svarbius charakterio ir tarpasmeninio bendravimo bruožus. Saugumas teikia „daugiau ramumo, pusiausvyros, romumo, dvasios ramybės (priešingai įtampai, nervingumui, nelaimingumui, jausmui, kad esi apgailėtina būtybė)“ (Maslow, 2009, 109 p.). Taip pat lengviau prisitaikoma prie frustracijos, tampama draugiškesniu kitiems kaliniams.

Pinigai buvo tapatinami su nepriklausomybės poreikiu, vertinami ir laikomi „beveik lygiomis su laisve“ (Dostojevskis, 2006, 51 p.). Tik laisvė buvo vertingesnė už pinigus. Jei nuteistasis jų neturėdavo, tai jausdavosi „liūdnas, nesmagus, neramus, ir nusiminęs, <...> įmanyti ir

vogti, ir ką tik nori daryti, kad tiktai jų gautų“ (Dostojevskis, 2006, 51 p.). Jiems nereikėjo daug pinigų, svarbu, kad būtų nors kelios kapeikos. Kalėjime kelios monetos daro didesnę teigiamą psichologinę įtaką, nei dideli pinigai laisvėje. Patenkinti fiziologiniai ir saugumo poreikiai užtikrina būtinają fizinį ir psichologinį žmogaus išlikimą. Tuomet pereinama prie psichologinių-socialinių poreikių, kurie augina pačią asmenybę. „Mes augame, kai augimo malonumas ir saugumo nerimas didesni nei augimo nerimas ir saugumo malonumas“ (Maslow, 2011, 120 p.). Tai reiškia, kad neužstringama patogioje saugumo būsenoje, bet norima siekti daugiau – meilės, įvertinimo ir savęs realizavimo. A. Maslowas saugumo poreikį priskiria ribai, kurioje individas renkasi tarp saugumo ir augimo proceso. Nuolatinės pasirinkimo situacijos žmogų pastato tarp saugumo ir augimo – likus prie saugumo pozicijos vyksta regresija, o prie augimo – progresas.

2.2.3. Priklausomybės ir meilės poreikiai – draugystė kalėjime

Patenkinius saugumo poreikius asmuo jais neapsiriboja, kyla aukštesni priklausymo ir meilės poreikiai. Jis nori būti mylimu ir priimtu, pačiam mylėti ir priimti kitą. Taip pat išvengti vienatvės ir atstūmimo. Romane idealizuotai aprašoma veikėjų Aleksandro Petrovičiaus ir Alėjaus draugystė – patenkinti priklausomybės ir meilės poreikiai. Alėjus buvo Dagestano krašto totorius musulmonas, kuris su dviem broliais kalėjo už vagystę. Knygos herojui draugystė su šiuo jaunu 22 metų vaikinu teikė didelį džiaugsmą. Alėjaus „šypsenoj buvo tiek pasitikėjimo, tiek vaikiško paprastumo; didelės juodos akys buvo tokios švelnios, tokios malonios, jog aš visada jausdavau ypatingo smagumo, net palengvėjimo mauduly ir gėloje, kai žiūrėdavau į jį“ (Dostojevskis, 2006, 82 p.). Jis yra vienintelis F. Dostojevskio taip jautriai aprašytas veikėjas, sukeliantis teigiamas emocijas pagrindiniam personažui (kiti veikėjai nėra taip stipriai sureikšminti emocijose prasme). Alėjui suteikiamos geriausios fizinės (šypsena, akys) ir charakterio savybės (pasitikintis, jautrus, švelnios širdies, doras, tyras, vengiantis ginčų, sugebantis apsiginti, visų mylimas, kuklus, darbštus). Aprašydamas meilės teoriją, psichologas E. Frommas nurodo būtinybę žmogui save susieti su kitais žmonėmis, nes kitaip jo egzistencija taptų uždara ir vieniša. Asmuo trokšta priklausyti bendruomenei, priešingu atveju nuolat patirtų nerimą. „Būti atskirtam, vadinasi, neturėti jokių galimybių panaudoti savo žmogiškąsias jėgas“ (Fromm, 2014, 11 p.). Kad to išvengtų žmogus jaučia meilės poreikį, kurio patenkinimas suteikia artumo jausmą. Čia nebūtinai kalbama apie intymią vyro ir moters meilę, bet ir artimo meilę, motinos meilę vaikui ir kt.

Žmogui iš prigimties būdingas socialumas, kuriam „lemta susisaistyti su kitais“ (Myers, 2008 (B), 478 p.). Jungdamiesi į grupes protėviai mokėsi bendradarbiauti dėl išlikimo, o priklausydami bendruomenei išmoko prisitaikyti. Įgyti įgūdžiai ir poreikis priklausyti išliko iki šių dienų. Tarp žmonių mezgasi draugystė, santykiai tampa gilesni. „Priešingai nei gaivališka

aistringoji meilė, draugiškoji meilė yra santūresnė: tai gilus, švelnus prisirišimas“ (Myers, 2008 (B), 478 p.). Jei tarp draugų vyrauja artimas ryšys ir bendri patyrimai, kurie teikia malonumą, tai jų draugystė tik sustiprėja. Draugiškoji meilė siejo ir romano veikėjus: „aš laikau Alėjų anaipol ne paprastu žmogumi ir savo pažines su juo prisimenu kaip vienas iš gražiausių visame savo gyvenime“ (Dostojevskis, 2006, 83 p.). Be to, patenkintas draugiškos meilės poreikis skatina didesnę atsiskleidimą kitam asmeniui. O patenkintas priklausymo jausmas teikia didesnę džiaugsmą. Pasak A. Paškaus, draugystės meilė yra išlaisvinanti. Teologas pabrėžia, jog draugystėms būdingas atsiribojimas ir abejingumas išoriniam pasauliui. Minimiams romano personažams patiriama maloni draugystė leido atsiriboti nuo kitų kalinių nesutarimų, įtampos, slogios nuotaikos. Tačiau, dėl pagyrų vienas kitam, draugystei gali grėsti išdidumas. Kad taip nenutiktų turi neišblėsti bendri idealai. Be žmogaus pastangų, draugiškai meilei išlaikyti reikalinga ir Dievo pagalba, „kad galėtų palikti maloni ir džiaugsminga“ (Paškus, 1995, 96 p.). A. Paškus draugų meilę laiko vaisingiausia iš visų meilės formų, nes jos šaltinis yra pati dieviškoji meilė. Tik tokia patirta meilė leido Aleksandrui Petrovičiui ištarti: „jis mylėjo mane galbūt taip pat, kaip ir brolius“ (Dostojevskis, 2006, 86 p.). Poreikis būti mylimam tapo išpildytas.

Goriančikovas draugavo ir su Alėjaus broliais: „jie taip pat, matydami, kad aš vis labiau pamilstu Alėjų, pasidarė man daug meilesni“ (Dostojevskis, 2006, 85 p.). Pagrindinis veikėjas per draugiškus santykius su Alėjumi tapo pripažintas ir mylimas jo brolių, buvo priimtas socialinės grupės tarsi šeimos narys. Asmeniui jaučiant, kad pritampama prie socialinės grupės, pakyla jo savivertė. D. Myerso teigimu, nepavykus išsaugoti draugystės užklumpa nerimas vienišumas, pavydas ir kaltė, rodoma nepagarba ir agresyvumas tiems, kas įžeidė. Patenkinus prisirišimo ir meilės poreikius sustiprėja tam tikri kognityviniai reiškiniai (tokie kaip demokratiškumas, gili pagarba visiems žmonėms, draugiškumas) ir charakterio bruožai (pvz., malonumas, geraširdiškumas, užuojauta, nesavanaudiškumas, sveikas dosnumas, nuoširdumas, sumažėja veidmainystė ir apsimetinėjimas)⁶. Dar pagerėja ir tarpasmeniniai santykiai nepagrįstas priešiškus perkeičiamas draugiškumu ir empatija. Patį Alėjų broliai mylėjo kaip vaiką, nes šis buvo jauniausias, buvo tarsi paguodos šaltinis, atrama kalėjimo niūrybėje. Esant draugiškiems santykiams, atrodo, kad ir kalėjimo atmosfera nebėra tokia slegianti. Anot filosofijos daktarės Aušros Malkevičiūtės (nagrinėjusios F. Dostojevskio mąstymo pasaulėvaizdį) „tiesiogiai bendraudamas su kitu žmogumi, asmuo atveria savo dvasines kūrybines galias (glūdinčias prigimtiniame prade) ir apibrėžia savo istorinio buvimo lauką, kuriame jo egzistavimas įgauna prasmę bei istorinę vertę“ (Malkevičiūtė, 2003, 137 p.). O susvetimėjimas tampa visos tautos dvasinio smukimo motyvu. Draugystė ir meilė kitam tampa egzistencine būtino išlikimo verte.

⁶ Bruožai priskirti remiantis A. Maslowo „Kai kurių pamatinių poreikių patenkinimo smarkiai nulemtų reiškiniai“ sąrašu (žr. Maslow, 2011, 107–110 p.).

Išeidamas iš kalėjimo Alėjus verkdamas dėkojo už tai, kad Aleksandras Petrovičius išmokė jį skaityti (skaitė Naująjį Testamentą) ir rašyti (tai darė paslapčiomis, nes buvo draudžiama turėti popierių). „Tu man tiek padarei, tiek padarei, – kalbėjo jis, – kad nei tėvas mano, nei motina tiek nebūtų padarę: tu mane žmogum padarei, Dievas tau atlygins, o aš tavęs niekad neužmiršiu...“ (Dostojevskis, 2006, 87 p.). Bet esmė čia dėkojimas ne už suteiktus naujus skaitymo ir rašymo įgūdžius, bet už broliškos meilės patirtį. Anot E. Frommo, broliška meilė yra „fundamentaliausioji meilės rūšis, visų kitų meilės rūšių pagrindas“ (Fromm, 2014, 38 p.). Remdamasis Šventojo Rašto pavyzdžiais, psichologas nurodo, kad broliška meilė mylimas kiekvienas žmogus (plg. „Mylėk savo artimą kaip save patį“ Mt 12, 31), nesvarbu, jis bejėgis, vargšas ar svetimas. Į broliškos meilės terminą įeina atsakomybė, rūpestis, pažinimas, pagarba kiekvienam žmogui ir noras jam padėti. Nors šie veikėjai ir buvo skirtingi (vienas bajoras, o kitas nė skaityti nemoka), tačiau tai nėra kliūtis reikštis nuoširdžiai artimo meilei. Tokia meilė remiasi supratimu, kad žmonės yra lygūs. „Talento, intelekto, pažinimo skirtumai yra nereikšmingi, palyginus su žmogiškumo esme, bendra visiems žmonėms“ (Fromm, 2014, 38 p.). Skirtinga gyvenimo patirtis juos kaip tik suartino. Jaunasis herojaus draugas patyrė, koks yra rūpestingas, nesiekiantis naudos ir padedantis Aleksandras Petrovičius, kai mokė jį skaityti ir rašyti. Už tai Alėjus labai gerbė savo mokytoją. Jie nebematė socialinių skirtumų tarp vienas kito, tik jautė artimo meilę.

F. Dostojevskis kalėjime turėjo labai panašų draugą į romano veikėją Alėjų. Tik šis buvo vardu Ali, 26 metų ir kalėjo drauge su 3 broliais. Nors informacija apie šį asmenį šaltiniuose negausi, tačiau žinoma, kad rašytojas jį mylėjo kaip sūnų ir taip pat mokė pažinti raštą. „Jeigu kas būtų sumanęs skriausti mokytoją, nežinia, ką broliai tokiam niekšui būtų padarę“ (Inis, 1999, 88 p.). Filosofijos daktarė A. Malkevičiūtė teigia, kad meilę rašytojas suvokė kaip žmogaus būties jėgą. „Dėl šios galios poveikio žmogus apčiuopia prigimtinių <...> pradą savyje, jis išsilaisvina nuo vergavimo egoistiniams troškimams bei polinkiams, atsiveria kūrybiškam santykiui su gamta, žmogumi, Dievu“ (Malkevičiūtė, 2004 (A), 73 p.). Harmoninga žmogaus būtis galima tik palaikant ryšį su metafizinėmis prigimties galiomis.

2.2.4. Įvertinimo poreikiai – pasitikėjimas kaliniu

Kitas asmens augimui reikalingas poreikis yra įvertinimas, siejamas su saviverte, pripažinimu ir pagarba. A. Maslowas įvertinimo poreikius skirsto į dvi grupes. Pirmoji susijusi su galiomis ir pasiekimais, antroji – su reputacija ir prestižu. Pastebima, kad į antrąją grupę įeina ne tik veikla pelnomas įvertinimas, bet ir žmogaus orumo ir pritarimo jam siekis, kurie yra įrašyti prigimtyje ir tam neturi jokios įtakos žmogaus veikla. Tai reiškia, kad pripažinimo nereikia „užsidirbti“, tiesiog žmogus turi būti vertinamas už tai, kad jis yra žmogus. „Užrašuose iš mirusiųjų

namų“ pasitikėjimas kaliniu atsiskleidžia dviem būdais – viršininkui be kareivių palydos įėjus į kalėjimo teritoriją; leidžiant kaliniams vieniems melstis cerkvėje be prižiūrėtojų.

Įprastai kalėjimą prižiūrintys kareiviai jausdavo nerimą, kad kaliniai gali juos užpulti ir sužaloti. Kaliniai žinojo, kad jų bijomasi ir jiems tai kėlė narsą. Tačiau, kaip bebūtų, „pats geriausias viršininkas kaliniams kaip tikrai yra tas, kas jų nebijo. Ir apskritai, <...> jiems patiems daug maloniau, jeigu jais pasitikima“ (Dostojevskis, 2006, 70 p.). Kaliniai trokšta ne baimę įvaryti, bet supratimo, jog jie yra žmonės, kuriuos kalėjimo aplinkos žiaurumas tik labiau gadina nei ugdo žmogiškumą. Parodytas pasitikėjimas leidžia patenkinti įvertinimo poreikį. „Savęs vertinimo poreikio patenkinimas suteikia pasitikėjimo savimi, savo vertės, jėgos, pajėgumo, adekvatumo, buvimo naudingam ir reikalingam pasaulyje jausmą“ (Maslow, 2011, 77 p.). Taip pat A. Maslowas perspėja, kad tikrasis įvertinimas yra pelnomas kitų gerbimu, o ne išorine šlove ar pataikavimu. O negalint patenkinti įvertinimo poreikio asmuo jaus nevisavertiškumą, silpnumą ir bejėgiškumą, kurie veda į neurozes.

Jei kalėjimo vyresnybės atstovas į patį kalėjimą ateidavo patikrinti kalinių be kareivių palydos, tai jis palikdavo gerą įspūdį kalintiesiems. „Toksai bebaimis lankytojas visada sužadindavo pagarbą sau, ir jei net iš ties galėjo atsitikti kas blogo, tai prie jo nebūtų atsitikę“ (Dostojevskis, 2006, 70 p.). Jaučiantis gerbiamu stiprėja demokratiški įsitikinimai, tai „bebaimė ir realistinė pagarba tiems, kurie jos verti“ (Maslow, 2011, 110 p.). Tai abipusė pagarba, kurią skatina pasitikėjimas kitu žmogumi. Vyresnysis pasitiki kaliniu, kad šis jo nesužalos, taip pelno pagarbą. O kalinys, už parodytą pasitikėjimą, nebenori imtis blogo veiksmo, jis nurimsta, pakyla jo asmeninė savivertė. Tikslingas pasitikėjimas kaliniu gali tapti prevencine priemone prieš nusikaltimus nuteistųjų ar sargybinių atžvilgiu. Šis trumpas gyvenimo kalėjime epizodas parodo, jog ir nuasmenintas žmogus vis tiek yra vertas pasitikėjimo, tik reikia suteikti jam šansą parodyti savo žmogiškumą.

Pasitikėjimas nuteistuoju atsispindėjo suteiktoje galimybėje melstis šventovėje be sargybinių. „Man labai malonu būdavo, kai rytą, pašalusia iš po nakties žeme, mus varydavo su užtaisytais šautuvais į Dievo namus. Varovai, beje, į cerkvę neidavo“ – personažo Aleksandro Petrovičiaus mintimis prisimena F. Dostojevskis (Dostojevskis, 2006, 291 p.). Šiuo veiksmu romano autorius nori parodyti, kad kaliniu, esančiu cerkvėje, galima pasitikėti. Tai pabrėžia ryški vaizduojamo epizodo priešybė – gatvėje kaliniai lydimi šautuvais, o po akimirkos jiems atsidūrus cerkvėje yra be priežiūros. Būdamas Dievo akivaizdoje, jie nepadarys nieko blogo. Beje, kaliniams į maldos namus buvo galima nueiti tik per Gavėnią, norint atlikti išpažintį, ir šv. Velykų rytą į šv. Mišias. Cerkvėje „likę vieni, nors ir žvangindami geležiniais pančiais, kaliniai valandėlę pasijausdavo beveik laisvi“ (Inis, 1999, 91 p.). Bent dvasiškai. Žmoniška tai, kad kalėjime atėmus visas kalinio laisves, jam palikta tikėjimo laisvė ir išpažinimas. Tai taip pat ir psichologinės įtampos

nukritimas trumpam momentui, kai nesikišama į asmens ir Dievo santykį, nejučia prižiūrėjo kontrolė. Cerkvėje, kaip tikintysis, jis nėra diskriminuojamas, nors socialinis statusas kitoje aplinkoje jam teiktų pažeminimą. Šventajame Rašte Jėzus pasigaili svetimaujančios moters (žr. Jn 8, 3–11). Tai atleidimo pavyzdys, rodantis, kad žmogus negali smerkti kito, nes ir pats yra nusidėjėlis. Taip ir kalinys yra vertas pagarbos, negalima į jį „sviesti akmenis“. Bažnyčioje nebėra kalinio ar laisvojo, visi tampa lygūs prieš Dievą.

Žvelgiant plačiau iš krikščioniškosios pusės, kaliniai yra verti pagarbos dėl to, kad juose apsirodo Jėzaus veidas, kuris „savo Bažnyčioje yra daugeliu būdų: savo žodyje, savo Bažnyčios maldoje, <...> vargšuose, ligoniuose, kaliniuose, sakramentuose, kurių steigėjas Jis yra, Mišių aukoje ir kunigišką tarnybą vykdančiuose asmenyse, bet „pirmiausia eucharistiniais pavidalais“ (Katalikų Bažnyčios katekizmas, 2015, nr. 1373.). F. Dostojevskis parodo, kad vadovaujantis krikščionišku mokymu, su žmogumi pagarbiai galėjo elgtis ir griežčiausi prižiūrėtojai. Nebuvo išdrįsta sukurti tokios kalėjimo tvarkos, kuri galutinai dvasiškai sužlugdytų žmogų, jam paliktas religijos praktikavimas. Popiežius Pranciškus vienoje Bendrosios audiencijos katechezėje apie ligonius ir kalinius primena, jog Jėzus ragino neteisti. Kalinys yra mylimas Dievo nepaisant to, ką yra padaręs. Prarasta laisvė yra didžiausia nuteistojo netektis. „Prie to pridėkime degradaciją, kylančią dėl tų žmonių gyvenimo sąlygų, kur dažnai stokojama žmoniškumo, – tokiu atveju krikščionis turi jausti pareigą padaryti viską, kad atkurtų jo orumą“ (Pranciškus, 2016-11-09). Galima teigti, kad ir trumpa akimirka, praleista cerkvėje be prižiūrėtojų, kaliniams įkvepia pasitikėjimą, parodoma pagarba žmoniškumui ir religijai, trumpučių laisvės potyris leidžia pasijusti oriu.

2.2.5. Savęs aktualizavimo poreikiai – teatrinė veikla

Aukščiausias asmens poreikis, pagal poreikių piramidę, yra išreikšti savo individualybę. A. Maslowas tai vadina savęs aktualizavimu – unikalių gebėjimų įgyvendinimu. Kiekvieno žmogaus savęs išreiškimo forma yra skirtinga – vienas yra geras menininkas, kitas mokslininkas, trečias sportininkas ir t. t. Romane pastebimi keturi savęs aktualizavimo poreikio išpildymai per skirtingas funkcijas teatrinėje veikloje – tai teatro kritikas, dekoracijų kūrėjai, muzikantai ir aktoriai.

Trumpai apžvelgiant kalėjimo teatro kontekstą, galima paminėti, kad vaidinimas prasidėjo trečiąją šv. Kalėdų dieną ir pasirodymai vyko keletą dienų. Kalėjimo vyresnysis puskarininkis tam neprieštaravo, jeigu kaliniai gerai elgsis. Svarbu pabrėžti ir tai, jog miestas, kuriame buvo kalėjimas, teatro neturėjo, tad, ką parengs kaliniai, buvo visiems labai įdomu. Vaidinimo galėjo ateiti pasižiūrėti visi norintys, o už tai rinko simbolines aukas išlaidų atlyginimui ir dalyvių pasistiprinimui – kas kiek norėjo, tiek ir aukėjo. Pas teatras priminė liaudies teatrą, jame vaidino 15

kalinių, grojo 8 asmenų orkestras. Vaidinimą sudarė trys dalys – dvi pjesės ir pantomima (vyravo komedijos žanras). Kostiumams ir dekoracijoms naudojo tai, ką patys turėjo ar pavyko gauti mieste. Teatras buvo įrengtas kazarmoje, nors kaliniai ir buvo susispaudę, tačiau laimingi, nekreipė dėmesio į vietos trūkumą. Žiūrovai nebuvo reiklūs, vaizduote užpildė varganą kalėjimo aplinką.

F. Dostojevskis Aleksandru Petrovičiui suteikė teatro kritiko funkciją. Šioje rolėje jis galėjo atskleisti savo išmanymą. „Į mane iš dalie žiūrėjo kaip į vertintoją, žinovą, buvusį dar ne tokiuose teatruose; matė, kad Baklušinas per visą tą laiką tarėsi su manimi ir pagarbiai elgėsi. <...> troško dabar, kad aš pagirčiau jų teatrą, ir be jokio savęs žeminimo nuleido mane į geriausią vietą“ (Dostojevskis, 2006, 197–198 p.). Jis kaip buvęs bajoras inteligentas galėjo suteikti laukiamą atgalinį ryšį aktoriams po pasirodymo, kuris būtų kitoks nei kultūriniam gyvenime nedalyvavusių kitų kalinių. Pagrindiniam herojui imama jausti pagarba dėl jo intelektualumo, pagerėja tarpasmeniniai santykiai, jis jaučiasi įvertintas. Pastebimas tų pačių knygos personažų charakterio transformavimasis į gera. Pasak A. Malkevičiūtės, tai prigimtinio ir individualaus (egoistinio) pradų sąveika, lemianti vidinius prieštaravimus. „Žmogaus prigimtinio prado raišką F. Dostojevskis apibūdina solidarumo, atviraširdiškumo savybėmis, slopinančiomis egoistinio prado veikimą“ (Malkevičiūtė, 2003, 136–137 p.). Įkalintųjų domėjimasis Aleksandro Petrovičiaus atsineštąja kultūrine patirtimi skatina labiau pažinti jį patį kaip asmenį nesiekiant asmeninės naudos bendraujant.

Vienas kalinių, vardu Baklušinas, aktoriaus rolę atliko nepriekaištingai. „Jis suvaidino nuostabiai apgalvotai, prasmingai. Matei, kad jo išimastyta į kiekvieną frazę. Į kiekvieną savo judesį“ (Dostojevskis, 2006, 201 p.). Goriančikovas, matęs tą pačią pjesę Maskvos ir Peterburgo teatruose, nusprendė, kad profesionalūs aktoriai vaidmenį atliko silpniau. O po pasirodymo „visas veidas jam švytėjo laime, tikras įkvėpimas spindėjo akyse“ (Dostojevskis, 2006, 202 p.). Visi teatre turėję savas funkcijas (gal kiek mažiau Aleksandro Petrovičiaus), leido pasireikšti kūrybiniam gebėjimui, kurie yra neatsiejama saviaktualizacijos dalis. A. Maslovas kūrybiškumą laiko esminio žmoniškumo sinonimu ir apibrėžiama charakteristika. Jis atskiria „iš ypatingo talento kylantį kūrybiškumą nuo kūrybiškumo aktualizuojant save“ (Maslow, 2011, 219 p.). Antrasis yra būdingas visiems žmonėms kasdieniuose dalykuose. Taigi, ir kaliniams. Nesvarbu, jog nesama profesionaliu dailininku, muzikantu ar aktoriumi, tačiau galima kūrybiškai išreikšti save ir paprastuose dalykuose. Psichologas pabrėžia, kad kūrybiškai galima daryti bet ką, tarkime tvarkyti namus. Pavyzdžiui, kalėjimo teatro uždangos dažytojai galėjo pasijusti tikrais dailininkais ir išreikšti meninius gebėjimus meniškai tapydami ant kuklios sudurstytos drobės. Mokslininkas pastebi, jog realizuojant save kūrybiškai tampama panašiu į kūrybišką vaiką (tam būtinos sąlygos yra laimingumas ir saugumas). Vaikiško kūrybingumo bruožui būdinga suvokimo laisvė, nevaržomas spontaniškumas ir išraiškumas. Netgi tai atsispindėjo kaliniuose, jie „kaip vaikai džiaugėsi mažiausiu pasisekimu,

net fantazavo visai“ (Dostojevskis, 2006, 191 p.). Matome, kokių teigiamų psichologinių pokyčių gali suteikti kaliniams šiek tiek gavus laisvės kurti ir atskleisti save.

Psichologė Junona Almonaitienė, taip pat tyrinėjusi kūrybiškumo procesus, išskiria motyvaciją, kuri apima asmens elgesį, vertybes ir interesus. Motyvacija skiriama į dvi dalis – vidinę, kai į veiklą įsitraukiama dėl malonumo, ir išorinę, kai veikla užsiimama dėl apdovanojimo ar atlyginimo. Motyvacinių paskatų reikšmės (t. y., malonumas, įvertinimas, pinigai ir kt.) gali būti suprantamos nevienodai, vieniems ta pati paskata bus išorinė, kitiems – vidinė. Aišku, kūrybinė veikla gali apimti ir abi motyvacijos rūšis. Tyrimai „parodė, kad vidinė motyvacija kūrybiškumui yra palanki, o išorinė – ne“ (Almonaitienė, 1997, 70 p.). Vidinė motyvacija duoda daugiau sėkmės veiklai. Kalėjime iš esmės vyravo vidinė motyvacija. Štai teatro orkestrą sudarė 8 instrumentais groję kaliniai, iš kurių labiausiai žavėjo balalaikos: „tonas, skonis, pats grojimas, elgesys su instrumentu, melodijos perteikimo charakteris – visa buvo sava, originalu, kalėjimiška“ (Dostojevskis, 2006, 200 p.). Akivaizdu, kad to savitumo galėjo teikti tik vidinė motyvacija, kai dirbama ne iš pareigos.

Patenkintas savęs aktualizavimo poreikis suteikia turtingesnius emocinius potyrius kaliniams. Pastebimas ryškus kontrastas tarp kalėjimo realybės ir to, ką gali teikti pozityvaus įvykio galimybė. Knygos autorius tai parodo bejėgiškumo ir pasididžiavimo jausmų priešprieša.

„Įsivaizduokite kalėjimą, geležinius pančius, nelaisvę, daugybę liūdnujų metų prieš akis, gyvenimą, vienodą kaip vandens lašai rūškaną rudens dieną, – ir staiga visiems prispaustiems ir surakintiems žmonėms leido valandėlę atsiskleisti, nusigiedryti, užmiršti slogų sapną, surengti tikrą teatrą, ir dar kaip surengti: kad visas miestas turėtų kuo didžiulius ir stebėtis – aure, ką gali mūsų kaliniai!“ (Dostojevskis, 2006, 202–203 p.).

Teigiamų emocijų sustiprėjimu po vaidinimo, F. Dostojevskis akcentuoja, jei žmogui leidžiama save išreikšti kūrybiškai, tai jis keičiasi doroviškai, nors ir trumpam. Netgi nurimsta: „visi kažkaip neįprastai patenkinti, net kaip ir laimingi, ir užmiega ne taip, kaip visada, o beveik ramia dvasia“ (Dostojevskis, 2006, 211 p.). A. Maslovo teigimu, patenkinus savęs aktualizavimo poreikį labiau pakeliama vienatvė, kuri nekelia psichologinės kančios, net atsiranda privatumo poreikis. Žmonėms „nesunku likti nuošalyje, jie santūrūs, ramūs, nesudrumsčiami, tad asmenines nesėkmes jie moka sutikti ramiai“ (Maslow, 2009, 197 p.). Galima spėti, kad nuteistieji po vaidinimo taip pat buvo ramūs, kol neišblėso patirtas pasitenkinimas. Įdomu tai, jog savęs aktualizavimas padeda priimti save, kitus ir gamtą, susitaikyti su trūkumais ir silpnybėmis, atsisakoma idealizavimo. Tačiau, jaučiama ir atsakomybė dėl „savo trūkumų, kuriuos įmanoma pataisyti, kaip antai tingėjimas, nerūpestingumas, kantrybės neturėjimas, kitų skaudinimas“ (Maslow, 2009, 193 p.). Ši mintis antrina F. Dostojevskiui sakydama, jog save aktualizuojantys žmonės auga puoselėdami krikščioniškąsias dorybes stengdamiesi įveikti ydas, taip pat nyksta vidiniai konfliktai.

Šiek tiek nukrypstant į poreikių patenkinimo kontekstą, galima paminėti, jog save aktualizuojantis žmogus jaučiasi autonomiškas ir gebantis priimti sprendimus, tvarkytis gyvenimą. Taip pat atsiranda naujas žvilgsnis į tikrovę, patiriamas naujumas, kuris jaudina emociškai. Bet tai vyksta jau ne kalėjimo sąlygomis, kuriame asmuo yra įreminamas griežto režimo reikalavimais ir uždara erdve. Nuolat save aktualizuojantis žmogus labiau džiaugiasi gyvenimu, nei tas, kuris tik retkarčiais turi šansą išreikšti save. Teatrinė veikla kaliniams buvo tik laikina saviaktualizacijos galimybė. Jie, pritaikius A. Maslowo išvadą, patyrė tik trumpalaikį triumfą, pasisekimą, kulminaciją ar pikinį išgyvenimą. Tačiau, kaip matoma, ir tai davė gerų psichologinių rezultatų. Darydamas esminę išvadą apie savęs aktualizavimo poreikio patenkinimą, aukščiausiu pasiektu rezultatu mokslininkas laiko dichotomijų įveikimą – „daugelis priešybių, kurios laikytos esminėmis, susilieja, susilydo sudarydamos vienybę“ (Maslow, 2009, 217–218 p.). Tai *id*, *ego* ir *superego* bendradarbiavimas, rodantis, jog žmogus yra psichologiškai sveika asmenybė.

2.3. Psichologinė laisvės samprata kalėjime

Neturint tikros laisvės, ji sukuriama. Nuteistieji laisvę jautė per laiko (praeitis, ateitis, sustojęs laikas), ritualinio skaičiavimo ir erdvės sampratas. Pačiam F. Dostojevskiiui laisvė buvo tiek jo gyvenimo, tiek kūrybos varomoji jėga: „asmenybės laisvė, protestas prieš žmogaus pažeminimą yra jo [rašytojo] pagrindinė „idėja-jausmas“, kuri, atrodo, gimė kartu su juo“ (Červinskienė, 2004, 29 p.). Kalėjime ieškota psichologinių būdų, kaip jausti laikinai įkalintą laisvę ir viltis sulaukti tikrosios laisvės po katorgos. Kalinių sąmonėje laisvės paveikslas buvo kuriamas laisvesnis nei tikroji laisvė. Tai reiškia, kad ji buvo idealizuojama, vertingesnė nei turėtoji laisvės pajauta iki kalėjimo, o išėjęs – bus labiau laisvesnis nei buvo laisvas iki nuteisimo.

Kaliniai negyveno esamuoju kalėjimo laiku, jie jautė „pakaitinį“ laiką, kai mintimis nusikeliama į praeitį, ateitį ar laikas apskritai sustoja kalėjime. Taip jie jaučiasi galintys valdyti psichologinę laisvę. Pirmasis būdas pabėgti nuo dabarties laiko buvo gyvenimas prisiminimais, savo gyvenimo istorijų iki kalėjimo pasakojimas. Kai kurie kaliniai net mėgavosi pagražindami pasakojimus už ką buvo nuteisti. Antrasis laisvės suvokimas laiko atžvilgiu apima ateities svajas. Kaliniai sakydavo: „Ogi šit palauk tik, duos Dievas, atbūsiu savo laiką, tai tada...“ (Dostojevskis, 2006, 106 p.). Arba svajodavo, kaip būtų galima pabėgti iš kalėjimo taip palengvindami slegiantį sunkumo skausmą. Laisvės troškimas ir patiriamas psichologinis sukaustymas verčia žmogų veikti taip, jog jis rizikuos ir ims bet kokių priemonių nusikratyti kančias. Tačiau rizikuodavo tik vienas procentas kalinių. O nedrįstantys bėgti bent mintimis pagyvena laisvėje kurdami neišpildomą pabėgimo į laisvę planą. Taigi, svajonės suteikia galimybę kurti ateities vizijas, kurios yra malonios ir išlaisvina iš esamos padėties bent mintyse. Psichologijoje laisvė nusakoma kaip „*galimybės*

troškimas, išlaikantis ateities ženklą“ (Būgaitė, 2015, 194 p.). Taip daro ir kaliniai – jie viliasi, kad išėję „atsigriebs“ už prarastus metus nelaisvėje. Gyvenimo „dabar“ nėra, jis visas projektuojamas į ateitį laisvėje. Trečiais laiko suvokimas vyksta, kai kaliniai mano laiką esant sustojus, kad atbuvęs savo bausmę jis grįš į tą patį laiką kaip iki kalinimo: „Į dvidešimtmetį jis žiūri kaip į porą metų ir visiškai tiki, jog kai išeis iš kalėjimo penkių dešimčių metų, tebebus toks pat jaunas, kaip dabar, būdamas trisdešimt penkerių. „Pagyvensim dar!“ – taip jis galvoja ir atkakliai veja nuo savęs šalin visas abejones ir kitas įkyrias mintis“ (Dostojevskis, 2006, 127 p.). Pastebėtina, kad nuteistasis nepripažįsta laiko tėkmės ir kalėjimo dabarties, kuri jam nemaloni. Kalinys psichologiškai išstumia esamojo laiko suvokimą, o kalėjime praleistas laikas neįskaičiuojamas į gyvenimą.

Kita laisvės samprata buvo kalėjimą juosiančios tvoros stulpų ritualinis skaičiavimas. F. Dostojevskio neįvardytas veikėjas kasdien pažymėdavo stulpą tvoroje, kad vaizdžiai matytų, kiek dienų praleido kalėjime ir, kiek dar liko iki laisvės (tvoros stulpų skaičius atitiko jo kalinimo dienų skaičių). Literatūros tyrinėtoja E. Červinskienė šį bevardį tapatina su pačiu romano autoriumi: „Jis suskaičiavo – kiemo tvoroje apie pusanthro tūkstančio stulpų. Jam čia teks išbūti ketverius metus, maždaug 1460 dienų. Tvorą – jo kalendorius. Dostojevskis kasdien pažymi stulpą – šitaip geriau matyti, kiek liko nelaisvės dienų“ (Červinskienė, 2004, 71 p.). Romane pažymima, kad kuriai nors tvoros sienai tapus sužymėta, veikėjas patirdavo džiaugsmą. Kasdien atliekamam veiksmu laisvė tapo pažymima ir apčiuopiama. Jam vizualus laisvės matymas leido jausti vidinį pasitenkinimą.

Laisvės samprata erdvės atžvilgiu įgavo begalybės pilnumo potyrį. Erdvė įgavo dvi formas – „siaura-platu“ ir „sava-svetima“. „Siaura-platu“ priešprieša matoma kalėjimo ir fabriko, kuriame dirbo, erdvėse. Dalis kalinių kartu su Aleksandru Petrovičiumi dirbo plytų fabrike. Tai sunkiausias iš visų aprašomų darbų knygoje, tačiau buvo „dėkingas“ tuo, jog buvo toliausiai nuo kalėjimo ir buvo gražioje Irtyšiaus upės pakrantėje.

„Darbe kuris nors staiga susimąsto, įremia žvilgsnį į mėlynuojantį tolį, kur nors tenai, anapus Irtyšiaus, kur prasideda neaprepiamos lygumos, kur traukias bent per pusanthro tūkstančio varstų laisva kirgizų stepė; pamatai, kaip atsидūsta kas nors giliai giliai, visa krūtine, lyg, rodos, traukte traukia žmogų kvėptelti tuo toliumu, laisvu oru ir palengvinti juo prislėgtą, sukaustytą dvasią“ (Dostojevskis, 2006, 285–286 p.).

Erdvė kalėjime ir Irtyšiaus pakrantėje buvo kontrastinga „siaura-platu“ perspektyvoje: kalėjime – ankšta fiziškai ir psichologiškai, daug žmonių ir sunkių minčių; pakrantėje – negyvenamos stepės, platus pasaulis, šviesios mintys ir ramybė. Natūralu, jog nuteistieji ten psichologiškai šiek tiek nurimdavo ir jausdavosi laisvesni, nepaisant patiriamo nuovargio dirbant. Ši erdvė įgavo laisvės simbolį. Kalinys jautė ryšį su beribiais vietovės toliais, kurie teikė palaimą. „Betarpiška žmogaus ir ją supančio pasaulio ryšį F. Dostojevskis suvokia kaip asmens vidinio saugumo, moralinio tobulėjimo, dvasinio augimo sąlygą“ (Malkevičiūtė, 2004 (B), 96 p.). Darni

gamtos visuma teikė darnumo žmogui ir psichologine prasme. „Sava-svetima“ erdvės priešprieša matoma gyvenimo tikrovės suvokime. Kaliniai sava erdvės laisve vadino gyvenimą iki kalėjimo, kuriame turėjo savų vilčių, sumanymų, veiklos. O svetima – patį kalėjimą, kurio gyvenimą laikė netikru: „kiekvienas katorgininkas jaučia, kad jis yra *ne namie*, o tartum svečiuose“ (Dostojevskis, 2006, 127 p.). Palyginimas, jog kalėjime esama tarsi svečiuose yra aliuzija į trumpalaikiškumo momentą – svečiavimasis yra trumpas, juk visada grįžtama namo, kur sava ir gera. Taigi, ir romano veikėjai nepraranda vilties grįžti namo, laukia tikrosios laisvės, kalėjimas nėra jų galutinė sustojimo vieta.

Kartu su psichologine laisvės samprata persipina ir teologinė perspektyva. Laisvė sulyginama su Jėzaus prisikėlimu. Tai aukščiausia romane minima laisvės forma. Romano pabaigoje, pagrindinis personažas, išeidamas iš kalėjimo, atsisveikino džiaugsmingu palyginimu: „Taip, su Dievu! Laisvė, naujas gyvenimas, prisikėlimas iš numirusių... Kokia graži akimirka!“ (Dostojevskis, 2006, 382 p.). Tiesa, tai jau tikroji laisvė, tačiau kai kalėjimo aplinkoje psichologinė laisvė buvo tik tariama, tai turima išsvajotoji laisvė prilygsta amžinybės laisvei – laisvei nuo kančios ir žemiškojo vargo. Kalinys džiaugiasi ištrūkęs iš kalėjimo kančios. F. Dostojevskis įprasmina kalinio kančią ją nutraukdamas prisikėlimo metafora, kai viso romano siužetas vystėsi „mirusių namuose“. Filosofijos daktarė Elena Būgaitė laisvę gretina su teologine viltimi. Senajame Testamente laisvė siejama su Dievo pažadu, o Naujajame Testamente – su prisikėlimu. „Tai asmens egzistencijos prasmė prisikėlimo šviesoje, t. y. surasta toje dinamikoje, kurią vadintume Kristaus prisikėlimo ateitimi“ (Būgaitė, 2005, 194 p.). Kyla klausimas, kokia buvo kalinio egzistencijos prasmė prieš išeinant į laisvę, prieš „prisikėlimą“? Pasitaisyti į gerą už blogą poelgį negatyvioje kalėjimo aplinkoje? Kaip rodo jau analizuotas darbas iš psichologinės pusės, neatrodo, jog tai buvo įmanoma patiriant asmenybės neigimą, regresiją, pažeminimus ir bausmes. Tačiau kalinio dvasinis tvirtumas taps jo egzistencijos prasme ir tikėjimo augimu.

2.4. Darbas, kaip būdas užsimiršti

Analizuojant meistrystę, buvo minėta, jog kaliniai nemėgsta darbo, nes jis yra priverstinis ir sunkus. Tai ne tas darbas, kuriuo save realizuotumei, tačiau Aleksandrui Petrovičiui darbas buvo išsigelbėjimo priemonė, kuri jam patiko dėl keleto priežasčių. Bet prieš pradėdant analizuoti, įdomu trumpai pažvelgti į kitas veikėjo mintis apie neigiamą darbo prasmę. Aleksandras Petrovičius džiaugiasi, kad kalėjimo darbas nėra betikslis, pavyzdžiui, „pilstyti vandenį iš vienos rėčkos į kitą, o iš tos vėl į pirmą“ (Dostojevskis, 2006, 31 p.). Toks jis tampa beprasmiškas ir, kalinio nuomone, verčiantis jausti pažeminimą, gėdą ir bausmės kančią. O šie jausmai lemtų nuteistojo troškimą pasikarti ir mirti. Tačiau ir neneigia, kad priverstinis darbas kalėjime neturi tokių pačių jausmų.

Kilusias savidestrukcines mintis apie priverstinio darbo bausmę galima suprasti remiantis prancūzų istoriko ir filosofo Michelio Foucaulto samprata, kad žmogaus kūnas kalėjime laikomas kaip instrumentas, kurį galima ne tik uždaryti, bet ir bausti darbu siekiant atimti ir valdyti jo laisvę, t. y., neleisti jaustis laisvam net kalėjime. „Taip baudžiamas kūnas patenka į tam tikrą suvaržymų ir apribojimų, įsipareigojimų ir draudimų sistemą. Fizinė kančia, paties kūno skausmai nebėra sudedamieji bausmės elementai“ (Foucault, 1998, 18 p.). Bausmės objektu tampa siela ir jos pavergimas žalojant psichiką. Toks pokytis įvyko dėl fizinių kankinimų išnykimo Europoje XIX a. pradžioje (išskyrus Angliją, Prūsiją ir Rusiją, kuriose dar liko kūno nuplakimo bausmė).

Pirmoji aplinkybė, raginusi Aleksandrą Petrovičių eiti į darbą buvo noras nesijausti naujoku, kuris palydimas rūstumu ir neapykanta jam iš kalėjimo senbuvų. Jis sako: „visa tai tiek mane iškankino, jog aš jau pats norėjau greičiau į darbus, kad tik greičiau išpažinčiau ir išragaučiau visą savo negando pilnį, pradėčiau gyventi taip pat, kaip ir jie visi“ (Dostojevskis, 2006, 90 p.). Psichologo Aleksandro Jacikevičiaus manymu, asmeniui susidūrus su grupe, grupės poveikis jam yra didesnis. Todėl įgyti pripažinimą yra sunku, ypač esant neigiamam nusiteikimui naujo kalinio atžvilgiu. Vienas iš trijų tarpasmenybinių poreikių žmogui, skatinančių jungtis į grupę, yra įsijungimo poreikis, kuris „pasireiškia siekimu nustatyti ir palaikyti pasitenkinimą teikiančius santykius su kitais asmenimis“ (Jacikevičius, 1995, 33 p.). Kiti poreikiai – kontrolės ir meilės. Taigi kalinys siekia pritapti prie kitų grupės narių parodydamas, jog gali dirbti lygiai taip pat kaip ir jie. Jo susitapatinimo su grupe įrankiu tampa veiksmas, bet ne žodinis bendravimas. To priežastis – šiurkštus Aleksandro pasitikimas, kuris vertė jį užsisklęsti savyje. Darbas yra vienijanti visus nuteistuosius sritis, kurioje galima atsargiai pristatyti savo savybes ir nebendraudant. Taip palengva numaldomas priešiškus ir įsitraukiama į grupę.

Antroji priežastis, dėl kurios herojui patiko eiti į darbą buvo pati darbo prasmė: „Nors dabartinis katorgos darbas ir nepelningas, ir nuobodus katorgininkui, bet pats jis, kaip darbas, yra protingas: kalinys daro plytas, kasa žemę, stato namus, tinkuoja; tas darbas turi prasmę ir tikslą“ (Dostojevskis, 2006, 31 p.). Darbas kartais sudomina taip, jog kalinys siekia jį atlikti geriau ir greičiau. To priežastis – pats darbo tikslas (gaminti tai, ko reikia), kuris motyvuoja. Kalinio darbas nenuveina veltui, jo darbo rezultatas tampa apčiuopiamu ir naudingu produktu. Taip pat naudingi jaučiasi ir pats žmogus, buvimas kalėjime per darbą įgyja prasmę. Čia leidžiamas laikas nešvaistomas tuščiai dykinėjant tarp kazarmos sienų. Darbas, turėdamas prasmę, tampa reikalingu ne tik kaliniams, bet ir visuomenei. Jų gaminamais produktais naudojosi miesto bendruomenė. Dėl to patys nuteistieji nebėra visuomenės užribyje.

Veikėjo darbas vyko inžinerijos dirbtuvėse, kuriose sukdamo tekėlą. Arba buvo siunčiamas už kalėjimo ribų – statybose turėdavo padavinėti plytas arba deginti alebastrą. Šie darbai buvo fiziniai „tačiau man tiko tai, kad nuo darbo manyje, matyt, augo jėgos. <...> Fizinė jėga katorgoj

reikalinga ne mažiau, kaip ir moralinė, atlaikyti visiems materialiniams to prakeikto gyvenimo sunkumams“, – aiškina Goriančikovas (Dostojevskis, 2006, 293 p.). Galimybė fiziškai sutvirtėti darbo metu tampa trečiuoju motyvu mėgti darbą. Tokius pačius kalinio darbus teko dirbti ir F. Dostojevskiui. Jis daug jėgų skyrė darbui, kaip sveikatos gerinimo priemonei: „jis jautė – pamažu stiprėja, ir tai teikė vilčių – gal katorgoje bent pasveiks!“ (Inis, 1999, 88 p.). Galimai rašytojas tikėjosi dėl darbo pasveikti nuo jį varginusios epilepsijos, kuria jau sirgo. Materialūs kalėjimo sunkumai, apie kuriuos kalba Aleksandras Petrovičius, yra gero maisto ir vandens higienai stoka, buities daiktų trūkumas, nepageidaujamų vabzdžių buvimas kazarmose, šaltis arba tvankas. O fizinis tvirtumas padeda lengviau išverti šiuos nepatogumus.

Ketvirtasis atvejis, skatinęs eiti į darbą, buvo noras per fizinę veiklą išlieti užgniaužtas laisvės ilgesio emocijas. Apėmus tokiai būsenai kalinys staiga ir su užsidegimu „pradeda dirbti – dirbti iš visų jėgų, lyg trokšdamas darbo sunkumu užgniaužti savyje kažką tokio, kas jį patį spaudžia, myga iš vidaus“ (Dostojevskis, 2006, 286 p.). Nuteistasis manė, kad darbo pagalba galės valdyti emocijas ir tai, kas slegia, bus įveikta. Tačiau tai tik trumpalaikė priemonė, nes esant nelaisvėje laisvės ilgesys visada lieka kartu su žmogumi. Jo neįmanoma užgniaužti. O neleidus prasiveržti kylančioms emocijoms dėl netektos laisvės gali kilti depresija ar agresyvus elgesys, kuris bus nekontroliuojamas. Pastebėtina ir tai, jog kalinys pasirenka ne kalbėjimo apie jausmus, o jų išveikimo būdą – darbą.

Žiemomis Aleksandriui Petrovičiui ir kitiems kaliniams patikdavo kasti sniegą, nes procesas buvo persipynęs su linksmybėmis: „visi nusismagindavo; pasigirsdavo kvatojimų, šūksnių, sąmojų. Pradėdavo svaidyti sniego gniūžtėmis“ (Dostojevskis, 2006, 131 p.). Patiriamas vaikiškas nerūpestingumas darbo metu yra penktasis stimulus noriai imtis užduoties. Tačiau, dėl kai kurių kalinių rimtumo ir skirtingų grupių nesutarimų linksmybės baigdavosi plūdima. Sniego kasimas leidžia užsimiršti, kas esama ir kur esama. Šis potyris žmogų grąžina į laiką iki kalėjimo ar vaikystės metus. Analizuodamas žmogaus būdą A. Adleris aprašo geros nuotaikos žmonių tipus, kurie pabrėžtinai džiaugsmingai išgyvena džiugias gyvenimo akimirkas. Vienas tokių tipų – vaikiškai džiaugsmingi asmenys. „Jų vaikiškumas – tikra širdies atgaiva: jie nevengia uždavinių, imasi jų ir atlieka kažkaip žaismingai ir meniškai“ (Adler, 2003, 200 p.). Tokio tipo žmonių buvo ir tarp sniego kasėjų kalėjime, kurie savo linksmybe nuteikė ir daugumą kitų smagiai atlikti paskirtą užduotį.

3. DVASINĖS PRIEMONĖS, PALAIKANČIOS ŽMOGAUS EGZISTENCIJĄ KALĖJIME

L. Dostojevskaja prisiminimuose apie tėvą užsimena, jog religijos tematika F. Dostojevskio romanuose atsiranda tik po katorgos laikotarpio. Rašytojas su užsidegimu studijuoja Stačiatikybę, jos tradicijas, lankosi vienuolynuose. Taip pat siekia Bažnyčios, paklususios imperatoriaus valdžiai, autonomijos. Jis susilaukia pritarimo iš dvasininkijos, kuri jautė, kad Rusijos inteligentija Bažnyčią laikė pasenusia institucija (žr. Dostojevskaja, 2007, 90–91 p). Autoriaus kūrinių personažuose atsiskleidžia žmogaus prigimtinių pradų kova. XIX a. ji populiarūs filosofų darbuose, kuriuose vyravo Rytų religinė pasaulėžiūra. Tačiau F. Dostojevskis ėjo krikščioniškąja kryptimi remdamasis Aurelijaus Augustino ir Grigaliaus Palamos filosofija bei kalėjimo patirtimi (žr. Malkevičiūtė, 2003, 136 p.).

Rusų literatūros tyrinėtojai pastebi, jog XIX a. pabaigos – XX a. pradžios rašytojų, labiau nei kituose laikotarpiuose ir ypač F. Dostojevskio, literatūrinė kūryba persipina su krikščioniškomis tiesomis. Minėtam autoriui būdingas paradoksalus Dievo ieškojimo fenomenas, kaip pavyzdžiui kalėjime tarp nusikaltėlių (arba galėtume pavadinti tarp nusidėjėlių). „Net labiausiai smukęs personažas nėra pažymėtas įprastu moraliniu atspaudu, jam visada paliekama išsigelbėjimo galimybė. Tai nėra gėrio ir blogio reliatyvizmas, o Evangelijos priesako „neteiskite“ skelbimas“ (Mikelaitis, 2012, 170 p.). Šiame skyriuje analizuojami krikščionybės atspindžiai kalinių gyvenime ir, kaip tikėjimas padeda ištvirti kalėjime praleidžiamus metus.

3.1. Maldos reikšmė kalėjime

Kalinių nuoširdi malda ir besimeldžiantieji buvo gerbtini. Vienas iš pavyzdžių – tai senelis ant krosnies⁷, kuris meldavosi dieną ir naktį. F. Dostojevskis jam suteikia „kūdikiško paprastumo“ žavesį ir gilų liūdesį. Pastarasis išryškėdavo tik naktinėje maldoje, sugraudinusioje Aleksandro Petrovičiaus širdį, kai netyčia nubudęs nugirdo senelį verkiant ir meldžiantis balsu: „Viešpatie, neapleisk manęs! Viešpatie, sustiprink mane! Vaikeliai mano maži, vaikeliai mano mieli, niekad, niekad mes nebepasimatysim!“ (Dostojevskis, 2006, 53 p.). Kalinys buvo rusų stačiatikių sentikis fanatikas, kalėjime atsidūręs dėl pradėtos statyti cerkvės atsivertusiems stačiatikiams sudeginimo. Senelio malda yra stiprybės prašymo, vaikų atminimo ir skausmo išliejimo jungtis. Šiam kaliniui malda suteikia viltį, kad jo skausmas bus išklaustas ir Dievas neapleis. Bažnyčios tėvo Aurelijaus

⁷ Ne tas, metęs plytą į majorą, o kitas personažas. Autorius sukūrė du religinius fanatikus. Pirmasis buvo metęs plytą į majorą ir Biblijos skaitytojas ant krosnies. Antrasis aprašomas šioje pastraipoje.

Augustino teigimu, viltis yra neatsiejama maldos dalis, ypač prašymo maldose patiriant kančią. „Tu [Viešpatie] pasilieki savyje, o mes sukamės išbandymuose. Tačiau jei mūsų verksmai nepasiektų tavo ausų, nieko neliktų iš mūsų vilties“ (Augustinas, 2019, 106 p.). Vilčiai mąstytojas suteikia širdies saldybę, jog Dievas išgirs malda. Veikėjas meldėsi ir vadinamąja Jėzaus malda už visus stačiatikius „Viešpatie Jėzau Kristau, pasigailėk mūsų!“ (Dostojevskis, 2006, 212 p.). Tai Rytų tikinčiųjų širdies malda, kuria palaikomas nuolatinis santykis su Dievu.

Asmeninių švenčių metu malda užėmė deramą vietą. „Kalinys savo vardo dieną, atsikėlęs rytą, pastatydavo prie šventojo paveiklo žvakę ir meldavosi; po to puošdavosi ir užsisakydavo pietus“ (Dostojevskis, 2006, 54 p.). Autorius nedetalizuoja, kokios tai buvo maldos, čia svarbiausia pats atliekamas veiksmas ir žvilgsnio kėlimas aukštin į Dievą. Malda vardadieniui suteikia sakralumo. Tai ir padėkos ženklas už nugyventus dar vienerius metus. Taip pat „Dievo ir žmogaus Sandoros Kristuje ryšys“, neleidžiantis pamiršti Viešpaties net kalėjime (Katalikų Bažnyčios katekizmas, 2015, nr. 2564). Deja, personažo ryto maldingumas baigėsi vakaro girtuoklyste, kurios priežastis yra suvokiamas laisvės neturėjimas ir iš jo kylantis beviltiškumas. F. Dostojevskis išryškino žmogaus charakterio nepastovumą, kuriame susilieja tai, kas šventa ir nuodėminga. Fizinė kalėjimo nelaisvė užgožė kalinio dvasinę laisvę, kuri niekaip nesuvaržoma jei žmogus pats to nori. Žvelgiant giliau, ryto malda yra šio kalinio dvasinės laisvės išraiška, kuria niekieno neverčiamas kuria santykį su Viešpačiu. Alkoholis tampa dvasinės nelaisvės įrankiu, irgi laisvai pasirenkamu tada, kai nebeapsitenkinama esama padėtimi. Kalinys iš „ryto laisvės“ perėjo į „vakaro nelaisvę“, pasiduodamas stipriai nevilties emocijai, kurios neįstengė numalšinti malda.

Kalėjime „išsiteko“ tiek stačiatikių, tiek musulmonų, tiek žydų maldos formos ir Dievo garbinimo būdai. Vieno malda netrukde kito maldai. Visų mėgstamas, ramus ir linksmas musulmonas Nura aprašomas kaip išskirtinio pamaldumo vyras. „Maldos pareigas atlikdavo šventai; prieš mahometonų šventes pasninkaudavo fanatiškai ir ištisas naktis išstovėdavo besimeldamas“ (Dostojevskis, 2006, 81 p.). Šioje vietoje kalbama apie ramadano mėnesį, kurio metu pasninkaujama ir meldžiamasi. Musulmonai tiki, kad Koranas buvo pradėtas apreikšti pranašui Mahometui vieną iš šio mėnesio naktų, vadinamą „Galybės naktimi“ (*Laila al Kadr*). „Tą įvykį pamaldūs musulmonai pažymi meldamiesi per visą kiekvieną nelyginę ramadano mėnesio paskutinės dekadės naktį“ (Račius, 2016, 46 p.). Jam pasibaigus švenčiama tris dienas trunkanti Pasninko nutraukimo šventė *Id al Fitr*. Apeiginis meldimasis yra viena iš penkių islamą išpažįstančiųjų individualių pamatinių prievolių (kitos – tikėjimo išpažinimas, pasninkavimas, religinis mokestis, piligrimystė). Tikima, kad už jų nesilaikymą griežtai nubaus Dievas. O apeiginį meldimąsi sudaro kasdienis meldimasis penkis kartus tam tikromis valandomis (panašiai kaip katalikų Valandų Liturgija, tik ji nėra privaloma, išskyrus dvasininkams ir vienuoliams). Nuros personažas pateikiamas paradoksaliai – kaip maldingas ir nepadaręs nė vieno blogo darbo kitam

kaliniui asmuo, tačiau laisvėje buvęs užpuoliku. Jo fanatiškas meldimasis (ištisomis naktimis, daugiau nei reikalavo ramadas) galimai buvo dažnas ne tik dėl Dievo bausmės baimės, bet ir noro išpirkti kaltę dėl padarytų nusikaltimų. Malda keičia žmogų.

Žydo Isajaus Fomičiaus malda nebuvo tokia nuoširdi kaip kitų tikinčiųjų, jos metu kalinys linko į tuščiagarbystę. Jo „parodomoji“ malda traukė kitų pašaipų dėmesį, penktadienio vakarais kaliniai susirinkdavo pažiūrėti, kaip šis švęs šabą. Melsdavosi „progiesmiu, rėkdavo, spjaudydavosi, grėžiodavosi, darydavo klaikiai keistus ir juokingus mostus. Žinoma, visa tai jis darė pagal apeiginius meldimosi nuostatus, ir čia nebuvo nieko juokingo nei keisto, bet juokinga buvo tai, kad Isajus Fomičius tarytum tyčia pozuodavo prieš mus ir puikuodavosi tomis apeigomis“ (Dostojevskis, 2006, 154 p.). Kalėjime nebuvo draudžiama turėti religines priemones apeigoms – talesą ir tefiliną. Veikėjas mėgdavo pasakoti atliekamų veiksmų reikšmę. Raudos metu atsimenamas Jeruzalės praradimas, o staigus ritualinis nudžiugimas simbolizuoja pranašystę apie žydų sugrįžimą į Jeruzalę. Kalbant plačiau, žydams yra būdingas žvelgimas į Jeruzalės pusę maldos metu, nes taip jaučiamas tikinčiųjų (gyvųjų ir mirusiųjų) vieningumas maldoje. „Jeruzalė, kaip „eschatologinė sostinė“, palaikė viltį, jog laikų pabaigoje visi į ją žvelgiantieji susitiks joje“ (Ulevičius, 2006, 60 p.). Kurion kryptin žvelgė knygos personažas – neaišku, bet pastebimas nenuoširdumas apeigų metu leidžia manyti, jog kryptis jam galėjo būti nesvarbi. Sugretinus musulmono ir žydo veikėjų maldingumo vaizdavimus pastebimas nuoširdžios ir nenuoširdžios maldos paveikslas.

Malda yra ir kalinių asmenybės kontrastų simbolis. Aleksandras Petrovičius vieną iš daugelio rytų apibūdina taip: „kas žegnojosi, kas jau kivrčytis pradėjo“ (Dostojevskis, 2006, 33 p.). Žmogaus parodomas kūno ženklas (žegnojimas ar lūpų barniai) atspindi jo vidinį susikaupimą ir kuo pradama nauja diena – ar širdis keliama link Dievo, ar pasiduodama piktumui. Teologo Karlo Rahnerio teigimu, kasdienė malda yra būtina širdies atvirumui ir dvasiniam budrumui išsaugoti. Ji padeda pasirengti lemiamiems gyvenimo išbandymams, kai reikia priimti tinkamai moralius sprendimus. Dar ji yra „didžiųjų ir aukštųjų maldos valandų sąlyga bei padarinys“ (Rahner, 1999, 50 p.), kai jaučiamas ypatingai artimas santykis su Dievu. Taigi, kasdienė malda yra tokių momentų pamatas. O be maldos – žmogus tampa abejingas ir tingus. Kaip tik ir matome tokius du supriešintus kalinius. Vienam persižegnojimas yra kasdienė trumputė malda, dėl kurios žmogus jau mąsto apie Dievą ir gėrį, mintimis kuria nors kiek dvasingesnę būtį. O kitam kivrčiu prasidėjęs rytas virsta skurdžia, niūria ir besitęsiančia vidine tamsa. Bendrai apžvelgus kalinių maldingumo bruožus, iškyla du pasvarstymai. Pirmasis – kodėl nusikaltėliai tampa maldingais žmonėmis? Antrasis (atvirksčias pirmajam) – jei žmonės yra maldingi, tai kodėl jie tapo nusikaltėliais? Atsakant trumpai, pirmajam būtų galima pasakyti, jog kalinys gailisi dėl padarytos klaidos ir tapo pamaldesniu arba atsivertė, o antrajam – tiesiog suklydo, padarė nuodėmę nusikalsdamas.

Malda tapo pirmuoju rašytojo pagalbos (t. y., dvasinio sustiprinimo) šauksmu, kai pirmąkart įžengė į kalėjimą. „Kampe blizgėjo apšepusi ikona. Dostojevskis parklupo priešais ją“ (Červinskienė, 2004, 8 p.). Atsidūrus svetimoje ir priešiškoje aplinkoje, Dievas tapo vienintele jo atrama, dvasiniu išsigelbėjimu ir ramybe. Stačiatikiai ikonoms teikia didelę reikšmę. Jų garbinimas pripažintas 787 m. VII Visuotiniame Bažnyčios susirinkime, kuriame daug dėmesio buvo skirta ikonoms. Priimti nutarimai „turi tokį tvirtą religinį psichologinį pagrindą, kad stačiatikiams ikona yra esminis pamaldumo reikmuo. <...> Ikona suteikia akivaizdaus Dievo buvimo jausmą“ (Bulgakovas, 2006, 214 p.). Stačiatikių teologas Sergejus Bulgakovas pabrėžia, kad ikonose Dievas turi būti vaizduojamas kaip žmogus, nes žmogus yra sukurtas pagal Dievo paveikslą. Be to, Dievas apsireiškė žmogumi per Jėzų ir „nenuodėmingu žmogiškumu parodė tikrą žmogų“ (Bulgakovas, 2006, 215 p.). Tai tampa žmogaus aukščiausio žmogiškumo siekiamybe. Galima teigti, kad dėl žmogiško Dievo vaizdavimo bei patiriamo artumo, asmuo ir jaučia tą stiprų potraukį ikonoms. Dėl ikonos, rašytojas galėjo jausti Aukščiausiojo artumą būdamas vienišas. Nors nuteistiesiems buvo daugybė fizinių ir psichologinių ribojimų, tačiau kalėjimo vadovybė religijos išpažinimo nedraudė. Kaliniams nereikėjo melstis slapčia, jei jau ikona buvo matoma viešoje kazarmos vietoje, o ne kur paslėpta tarp kalinio daiktų.

3.2. Šventojo Rašto reikšmė kalėjime

Kaip jau buvo užsiminta, Šventasis Raštas buvo vienintelis leidžiamas kalinio daiktas katorgoje. Ši knyga tapo tarsi dvasinė „duona“, kurios stokojo nuteistieji. Malda buvo kalinių žodžiai Dievui, o Biblijos žodžiai – Dievo atsakas dvasiniame pokalbyje. Pirmajame šio darbo skyriuje aprašytas religinis fanatikas, kuris plytos metimu į majorą „pasidarė“ sau kančią, buvo ir aistringas Biblijos skaitytojas. „Kai visi sumigdavo, jis atsikeldavo vidurnaktį, užsižibindavo vaškinę žvakę kaip cerkvėj, užlipdavo ant krosnies, atsiversdavo knygą ir skaitydavo iki ryto“ (Dostojevskis, 2006, 44 p.). Skaitydamas Šventąjį Raštą jis ieškojo amžinųjų vertybių, taip vaduodamasis iš kalėjimo laikinumo ir žemiškumo. Stačiatikiai Šventąjį Raštą ir Bažnyčios tradiciją laiko lygiaverčiai svarbiais tikinčiojo gyvenime, nes abu yra veikiami Šventosios Dvasios. S. Bulgakovas Šventajame Rašte skelbiamą Dievo žodį vadina amžinojo gyvenimo žodžiais, kuris yra „*symbolis*, dieviškojo ir žmogiškojo susitikimo vieta“ (Bulgakovas, 2006, 48 p.). Taigi, kalinys per Bibliją susitikdavo su Dievu, žodžiuose ieškojo nusiraminimo. Tačiau, tai jo neišgelbėjo nuo asmeninės kančios „susikūrimo“. Arba priešingai – „pasidaryta“ kančia siekė ištaisyti gyvenimo klaidas, nes „gyvenimo skaidrumas tampa būtina sąlyga jos [Biblijos] suvokimui“ (Špidlík, 2007, 11 p.). Šventojo Rašto žodžiai ir Jėzaus mokymas prabyla tik atvirai širdžiai. Personažas

nebesuvokė, jog nuodėmės atleidžiamos jas išpažinus. Skaitydamas Bibliją, jis pažodžiui priėmė Kristaus kančios prasmę ir prisiimdamas ją sau galimai susitapatino su Jėzumi ir jo kančiomis.

Šventasis Raštas buvo žmonių suartinimo ir skirtingų religijų bendrumo simbolis. Aleksandras Petrovičius mokė savo musulmoną draugą Alėjū skaityti būtent iš šios knygos. Krikščionių religijos Šventasis Raštas nekliudė Alėjui žavėtis pačiomis tikėjimo tiesomis, „tai esą parašyta ir jų knygoje“ (Dostojevskis, 2006, 86 p.). Personažas išvelgė Islamo pranašo Isos panašumą į Jėzų. Jėzus yra vienas svarbiausių pranašų musulmonams, kuris skelbė Alacho žodį ir Korane vadinamas Isa. „Jėzaus sekėjai jo evangelinę žinią iškraipė, tad Dievui teko siųsti naują pranašą Mahometą, kad ištaisytų klaidas bei iškraipymus ir žmonėms perduotų tikrą, autentišką, teisingą ir galutinį Dievo žodį“ (Skinkaitis, 2012, 22 p.). Musulmonų Jėzus beveik niekuo nesiskiria nuo krikščionių – gimė iš mergelės, buvo pradėtas be vyro, darė stebuklus, gydė ir prikėlė iš numirusiųjų žmones, buvo be nuodėmės, pasaulio pabaiga siejama su antruoju jo atėjimu. Skiriasi tai, kad musulmonai neigia Jėzaus nukryžiovimą (mirė natūralia mirtimi) ir jo dievystę (buvo žmogus, o ne įsikūnijęs Dievas). Nepaisant religinių pranašo skirtumų, minėtiesiems kaliniams Biblija buvo vienybės ir draugiškumo ženklas. „Sykių mudu perskaitėm visą Kalno pamokslą. Pastebėjau, kad kai kurias jo vietas jis taria lyg su ypatingu jausmu“ (Dostojevskis, 2006, 86 p.). Paklaustas, kurios vietos jam labiausiai patinka iš viso Šventojo Rašto, atsakė: „Ogi kur jis [Jėzus] sako: atleisk, mylėk, neskriausk ir priešus mylėk. Ach, kaip gražiai jis kalba!“ (Dostojevskis, 2006, 86 p.). F. Dostojevskis Alėjaus lūpomis perteikė pagrindinę Jėzaus mokymo mintį, didžiausią įsakymą ir Naujojo Testamento esmę.

Evangelija buvo tapusi vagystės taikiniu. Tuo parodoma, kad ne visi kaliniai į ją žiūrėjo su pagarba. Pavyzdžiui, kaliniui Petrovui alkoholis buvo didesnė vertybė nei Biblija, kurią pavogė iš Aleksandro Petrovičiaus ir pardavė už keletą kapeikų, kad nusipirktų degtinės. Bet tą pačią dieną herojui prisipažino „ne kad gailėjosi taip padaręs, bet kad manęs jam buvo gaila, nes aš ilgai jos ieškojau“ (Dostojevskis, 2006, 28 p.). F. Dostojevskis Petrovo paveikslą pavaizdavo kaip sudėtingą asmenybę. Petrovas buvo laikomas žiauriausiu žmogumi katorgoje, kuris dėl kelių kapeikų žmogų papjauna tam, kad nusipirktų alkoholio. Personažo dviprasmiškumas atskleidžia jo veiksmuose, jis yra prisirišęs prie Aleksandro, myli ir gaili, tačiau apvaginėja (vogdavo pinigus degtinei). Jo elgsena rami, bet su pykčio protrūkiais. Tačiau turėjo ir teigiamą savybę – gailėtis žmogaus, kuriam rūpi Šventasis Raštas. Taigi, Biblija tapo elgsenos pasikeitimo priemone (prisipažinta padarius skriaudą) ir įrankiu prabilti sąžinei. Sąžinei būdingi tokie jausmai, kaip kaltė, baimė, gailestis. A. Paškus, analizavęs sąžinę iš teologinės ir psichologinės pusės, jai priskiria ne tik prigimtinius, bet ir laisvo apsisprendimo aspektus. Teologas paaiškina, kad pirmųjų tėvų nuopuolis susilpnino žmogaus prigimtinius instinktus, o atpirkimas – sudievinio. „Atpirktoje prigimtyje sąžinė pasilieka aktyvus moralinio elgesio vidinis principas. Tiesa, ji dabar iš Šv. Dvasios – krikščioniško gyvenimo

šaltinio – įgyja naujos stiprybės“ (Paškus, 2009, 42 p.). Laisvo apsisprendimo sąžinės fazės (išskirtos moralinės teologijos) išryškėja Petrovo asmenyje. Pirmoji yra užuobėginė (arba legislatyvioji), kurioje svarstoma, kaip teisingai pasielgti nepamirštant dorovės. Šios fazės metu Petrovas matė, kaip Aleksandras Petrovičius ieškojo pavogtos Biblijos ir jo pagailo, tad svarstė apie padarytos skriaudos prisipažinimą. Antrojoje priimamas sprendimas ir atsakomybė už jį. Čia vagis prisipažįsta. Trečioji fazė vadinama pasekmine. Joje patiriamas sąžinės graužimas ir gailestis arba ramybė ir džiaugsmas. Veikėjas patiria ramybę prisipažinęs, ką padarė.

Goriančikovui Evangelija buvo padovanota prieš patenkant į kalėjimą. „Tą knygą su užslėptais joje pinigais, padovanojo man dar Tobolske tie, kurie irgi kentėjo tremtyje ir jos laiką skaičiavo jau dešimtimis metų ir kurių jau seniai buvo priprasta į kiekvieną nelaimingąjį žiūrėti kaip į brolių“ (Dostojevskis, 2006, 108 p.). Šiais žodžiais F. Dostojevskis jautriai aprašo savo tikrąjį susitikimą su nuteistų XIX a. pradžios Rusijos revoliucionierių bajorų žmonomis, kurios savanoriškai gyveno netoli įkalintų savo vyrų. Jos kaliniams padovanojo Naująjį Testamentą. Neaišku, kiek personažas rado Evangelijoje pinigų, bet vieno šaltinio teigimu pats autorius katorgoje tarp knygos lapų rado 10 rublių (žr. Červinskienė, 2004, 67 p.), kito – 25 rublius (žr. Dostojevskaja, 2007, 82 p.). L. Dostojevskaja prisimena, kaip tėvas, išleistas iš kalėjimo, brangino išsaugotą Bibliją, ją visada turėdavo po ranka, skaitydavo sunkiomis gyvenimo akimirkomis, ieškodavo patarimo priimdamas svarbius sprendimus. Jos žodžiai palydėjo rašytoją į Amžinybę:

„Jis paprašė žmonos atsiversti kur pakliuvo jo seną Bibliją, parsivežtą iš katorgos, ir perskaityti pirmąsias eilutes, kurios kris jai į akis. Slėpdama ašaras motina garsiai perskaitė: „Jonas jį atkalbinėjo: „Tai aš turėčiau būti tavo pakrikštytas, o tu ateini pas mane!“ Bet Jėzus jam atsakė: „Nesulaikyk manęs. Taip mudviem dera atlikti visa, kas reikalinga teisumui.“ Išklaušęs šiuos Jėzaus žodžius tėvas akimirka susimąstė ir paskui pasakė žmonai: „Tu girdėjai? *Nesulaikyk manęs!* Mano valanda atėjo, aš turiu mirti!“ (Dostojevskaja, 2007, 295–296 p.).

Rašytojas su vaikais atsisveikino paprašydamas iš jos perskaityti sūnaus palaidūno istoriją ir mokydamas besąlygiškai pasikliauti Dievu, neprarasti vilties ir melsti atleidimo suklydus.

3.3. Dalijimasis išmalda – kalinių brolystės simbolis

Kaliniai gaudavo išmalda iš miestiečių, kurie juos matydami negalėdavo praeiti pro šalį užkietinta širdimi. Pati išmalda laikoma gailestingumo darbu bei viena iš pamaldumo formų šalia maldos ir pasninko. Jos trys taip pat yra vidinės krikščionio atgailos išraiškos, kur malda parodo atsivertimą Dievo, pasninkas – savęs, išmalda – kitų žmonių atžvilgiu (žr. Katalikų Bažnyčios

katekizmas, 2015, nr. 1434). Knygoje aprašomiems išmaldos gavimo epizodams būdingi keturi bruožai: 1) dalijimasis; 2) dosnumas; 3) jautrumas; 4) „našlės skatiko“ aliuzija.

Pirmasis išmaldai būdingas bruožas yra dalijimasis. Tai ne tik turtingesniojo dalijimasis tuo, ką turi, su vargšu, bet ir gautos išmaldos pasidalijimas su kitais. Tarsi „antroji išmalda“. Kaliniai visada tarpusavyje dalijosi gaunama auka (dažniausiai maistu, rečiau pinigais), čia pastebimas kalinių broliškumas. Kaliniai dažnai vieni iš kitų vogdavo, pvz., meistrystės būdu uždirbtus pinigus, tačiau išmaldos atimti nedrįsdavo. Maistas būdavo dalijamas taip, kad pakaktų visiems po lygiai. „Jeigu neištenka visiems, tai riestainius supjausto lygiomis, kartais net į šešias dalis, ir kiekvienas kalinamasis būtinai gauna savo kąsniuką“ (Dostojevskis, 2006, 29 p.). Kitame epizode kalinys, už gautas penkias kapeikas, nuperka riestainių ir taip pat dalijasi su kitais. Nors išmalda ir nedidelė, jos padalijimas į dar mažesnę fizinę dydį padidina jos emocinę vertę kitam suteikiant tokį patį gavimo džiaugsmą. Rytų Bažnyčios tėvai teigia, kad „išmaldos davimas yra būtino teisingumo vargšų atžvilgiu pareiga“ (Špidlík, 2007, 167 p.). Jei turtuolis pasilieka perteklių, tai jis laikomas vagimi. Taip pat ir vienuolynai privalo remti vargšus. Išmaldos davimas laikomas dvasinio turto kaupimu ir Dievo gailestingumo atvaizdu. O kaliniai dalydamiesi kaupė rūpestingumo, kito nuteistojo broliško atsiminimo ir meilės patirtį, skatinančią dar labiau norėti gerai elgtis. Dalijimasis reiškė „nepamiršk, kad esi ne vienas“ prasmę. Čia pamirštas egoistiškas savanaudiškumas ir išaukštinama pirmenybė kitam žmogui.

Antroji išmaldos savybė yra dosnumas. Per šv. Kalėdas kaliniai sulaukė labai daug aukų. „Manau, neliko visame mieste nė vienos pirklių ir šiaip miestiečių namų šeimininkės, kur nebūtų atsiuntusi savo raguolio, sveikindama su didžiosiomis šventėmis „nelaiminguosius“⁸ ir kalinamuosius“ (Dostojevskis, 2006, 175 p.). Dosnumas pasižymi ne pačiu aukos dydžiu, o tuo, kad aukoja visi gyventojai. Aukojimas apima bendruomenę. Vadinasi, išmalda kaliniui yra visuotinai paplitęs reiškinys kaip meilės artimui išraiška. Kaliniai dalydamiesi išmalda buvo lygiaverčiai socialine padėtimi, o gaunant aukas iš miestiečių dalijimasis įgavo kitą plotmę – laisvasis dalijasi su belaisviu, turtingas su vargšu. Gauti skanėstai buvo draugiškai padalijami. Buvo gauta ir kuklių aukų – papločių iš juodųjų miltų, pavadintų „vargšo dovana vargšui“. Taigi nė vienas, net neturtingasis nepamiršta kalinio ir taip pat nori padaryti meilės darbą. Gal net atiduodamas paskutinį paplotį. Miestiečių geranoriškumas aukojant sumažino nuteistųjų vienišumą ir atskirties būseną. Nors vieni kitų ir nematė, tačiau išmalda skanėsto pavidalu sujungė abi žmonių grupes ir leido pajusti artumą. Teologas Walteris Kasperis monografijoje „Gailestingumas: pamatinė Evangelijos sąvoka ir krikščioniškojo gyvenimo raktas“ (2016) pabrėžia, jog Jėzus mini artimo meilės darbus, į kuriuos bus atsižvelgiama paskutiniajame teisme. „Jėzus pasmerkia ne Dievo

⁸ Čia „nelaimingaisiais“ vadinami kalėjime esantys teisiamieji, kurie dar tik laukia teismo sprendimo. Juos kankina nežinia dėl būsimo nuosprendžio, todėl jų psichologinė padėtis laikoma blogesnė nei kalinių. Be to, jie buvo griežčiau prižiūrimi.

įsakymų pažeidimus, bet gėrio apleidimą“ (Kasper, 2016, 165 p.). Mokslininkas pažymi ir tai, kad pamaldumas yra mažiau svarbus nei darbai. Esmė ne tai, kad nepadaromas blogis (pvz., „nieko nenužudžiau, neįskaudinau ar nevogiau“), bet tai, jog nedaromas gėris. Gėrio nedarymas taip pat yra nuodėmė. Knygos veikėjai neapleido gėrio, aukodami stengėsi atminti nieko neturinčius kalinamuosius. Taip parodoma, kad ne tik uoli malda, bet ir geras darbas visuomenėje vis dar išlikęs, nes aukoja visi vieningai.

Trečioji išmaldos ypatybė yra jautrumas. Svarbu paminėti, kad rašytojas išmaldos davimą perteikia labai jautriai, davėjais parenkami pažeidžiamiausi visuomenės nariai, pvz., dešimtmetė mergytė našlaitė ar našlė (ne tos mergaitės mama, o kita moteris). Įsimintina, kaip mergaitė, mamos paprašiusi pinigų, kalba duodama išmalda: „Te „nelaimingasis“, imk Kristaus vardu kapeikėlę“, – šaukė ji, užbėgusi man už akių ir brukdama į rankas piniguką“ (Dostojevskis, 2006, 29 p.). Mergaitės auka „nelaimingajam“ kaliniui dėl parodyto dėmesio laidžia jaustis laimingesniu dvasia, nors fiziškai jis lieka tokioje pačioje kalinio padėtyje ir liūdnume. Be to, pati mergaitė imasi iniciatyvos jį sušelpiti ir pasakyti malonų žodį. Tai reiškia, kad šio veiksmo yra norėta iš tyros vaiko meilės, o ne pamokant suaugusiajam. Suaugęs žmogus duoti išmalda gali nebūtinai iš širdies polėkio, bet pareigos. Pasakymas, kad aukojama Kristaus vardu leidžia kaliniui patirti Viešpaties artumą. Atrodo, kad jau ne mergaitė, o pats Jėzus aplanko kalinį. Aukotoja ne šiaip paduoda kapeiką, bet ir švelniai užkalbina. Šis veiksmas galėtų būti kaip aukos kalinio sielai išraiška. Kalboje vartojami malonybinės reikšmės deminutyvai – kapeikėlė ir pinigukas – turi emocinio vertinimo reikšmę. Aleksandriui Petrovičiui jie kėlė dėkingumą. Nepaisant mažos aukos vertės pinigine prasme, ji įgavo milžinišką parodyto jautrumo žodžiais vertę. F. Dostojevskis panašiai gauta išmalda nepasinaudojo, tai nebuvo tik moneta. „Šventąją relikviją labai vertino, kol nenudžiovė“ (Inis, 1999, 88 p.). Jis ją brangino, saugojo kaip žmogiškos šilumos ženklą. Deja, neilgai. Gailestingumo darbai kūnui ir sielai palengvina žmogaus skurdą, kuriam W. Kasperis priskiria keturias rūšis – tai fizinis (arba ekonominis), kultūrinis, santykių ir dvasinis. Mergaitės išmalda „sujungia“ ir palengvina net tris – fizinį (davė kapeiką), santykių (meiliai kalbėjo), dvasinį (užuomina į tikėjimą; priminimas, kad Kristus yra šalia kalinio mergaitės pavidale).

Ketvirtasis išmaldos bruožas asocijuojasi su Naujajame Testamente aprašoma „našlės skatiko“ istorija (Mk 12, 41–44; Lk 21, 1–4). Neturtinga našlė Nastasja Ivanovna išmalda atiduodavo kaliniams viską ką turi. Ji jautėsi laiminga darydama gera, tam skyrė savo gyvenimą. Būdamas kalėjime Goriančikovas jos nematė, tik žinojo, kad ši moteris padeda kaliniams. Su ja susipažino tik išeidamas iš kalėjimo, kai ją aplankė. Našlė apibūdinama kaip rūpestinga, rami, linksma, begalinio gerumo moteris. „Jei ji būtų turėjusi tūkstančius, tai, rodos, būtų jais pasidžiaugusi tik todėl, kad būtų turėjusi iš ko mums daugiau gero padaryti ir palengvinti dalią“ (Dostojevskis, 2006, 109 p.). F. Dostojevskis šiuo epizodu išskiria tai, kad labiausiai esi

suprantamas tik to žmogaus, kuris lygiai taip pat patiria nepriteklių – neturtinga dalijasi su neturtingaisiais. Nors turima mažai materialia prasme, tačiau į išmaldą įdedama daug dvasine prasme ir tai teikia abipusį džiaugsmą. Kaip ir Naujojo Testamento našlė, ši moteris kaliniams paaukojo viską, o ne tai, kas atlieka, kaip darė Jėzaus matyti turtuoliai. Be to, ji pasirinko turimais pinigais padėti vargšams kaliniams, o ne išleisti savo reikmėms. Tai rodo, kad pinigai jai yra priemonė daryti gerus darbus ir tokiu būdu sekti Kristų, gyventi jo mokymu, krautis „nenykstantį lobį danguje“ (Lk 12, 33). Nastasjos Ivanovnos menkas turtas aukojant virsta didžiuliu dvasiniu turtu. O kaliniams išmalda reiškė artimo meilės patirtį, ypač jaučiamą ne iš kalinių rato, kuriame labiau vyrauja savęs ir kito nuvertinimas.

3.4. Gailestingumo reikšmė ligotam kaliniui

Prieš pradėdant analizuoti gailestingumo reikšmę ligotam kaliniui, derėtų paminėti, kokia buvo jų gydymo aplinka. Nuteistajam susirgus, jis būdavo paguldomas į netoli kalėjimo esančią karo ligoninę, kurioje dvi palatos buvo skirtos kaliniams. Abiejose – po 22 lovas, kurios beveik visada būdavo užimtos. Pagrindinis romano veikėjas ligoninėje praleisdavo nemažai laiko, kuo sirgo – nenurodoma. Bet aišku tai, kad čia jam buvo atsiribojimo vieta nuo kitų kalinių rodomos neapykantos jam (buvo nemėgstamas bajoras). Ligoninėje buvo galimybė be jokios ligos pailsėti fiziškai ir dvasiškai nuo kalėjimo aplinkos, tai darė ir Aleksandras Petrovičius. O pats F. Dostojevskis ligoninėje gulėdavo dėl kojų reumato ir epilepsijos, tačiau ilgai neužsibūdavo – nenorėjo, kad „nelaimės bendrai per jį nepatirtų nemalonė“ (Inis, 1999, 90 p.). Mat sveikieji kaliniai turėdavo nudirbti ir tuos darbus, kurių negali atlikti ligoniai.

Susirgę kaliniai pajusdavo gydytojų gailestingumą ir artimo meilę. F. Dostojevskis „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ jiems suteikia didžiausią pagarbą, jų rūpestingumą iškelia aukščiau mylinčio šeimos tėvo paveikslo: „Jau ir pirma buvau girdėjęs, kad kaliniai neatsidžiaugia savo gydytojais. „Tikras tėvas nebus geresnis!“ – taip jie man sakė“ (Dostojevskis, 2006, 215 p.). Kaliniai jautė užuojautą ir neveidmainišką meilę iš gydytojų, kuriems jie visi buvo lygūs. Žvelgiant teologiškai, kenčiantysis yra Jėzaus veido atspindys, tik ne visi tai mato (plg. Paskutinis teismas, Mt 25, 31–46). „Taip gailestingumas pirmiausia yra ne moralės, bet tikėjimo į Kristų, sekimo ir susitikimo su Kristumi klausimas“ (Kasper, 2016, 173 p.). W. Kasperis plėtodamas šią mintį pasitelkia gailestingą samariečio pavyzdį, artimo meilės sampratą grindžia kristologija, o ne teigia esant vien moraline sąvoka. Kalėjime „samariečiais“ tapo gydytojai, kurių rodoma artimo meilė tapo kalinių atrama, ne tik fizinio sveikimo bet ir dvasine prasme. Kartu su kūnu gydoma ir siela, nes tikras gailestingumas apima visumą, o ne atskiria kūną nuo dvasios. Būdavo ir taip, jog gydytojai matydavo, kad žmogus niekuo neserga, bet yra išsekęs ir iš žmogiškumo leisdavo

atsigauti (ligoninėje buvo šiek tiek geresnės buities sąlygos). Kaliniai tai vadino „atsarginiais diegliais“, tačiau per ilgai užsibuvus ligoninėje ir piktnaudžiaujant medikų užuojauta, jie būdavo „išprašomi“. Taigi, gerumas turėjo ir savas ribas. Gydytojai laikėsi abiejų gailestingumo ir teisingumo pozicijų.

Kalėjimo prižiūrėtojai buvo griežti, kalinius nuasmenindavo, žiūrėdavo nepalankiai. Taip elgtis galėjo ir gydytojai, tačiau jiems knygoje suteikiama ypatinga reikšmė – jie tarsi kalinių „užuovėja“, kurie nuoširdžiai vadovavosi artimo meilės įsakymu. Ligoniai vienodai sulaukdavo pagalbos, nesvarbu, esi vagis ar žmogžudys, buvai bajoras ar jam dirbęs žmogus. Lankydamas ligonius vyriausiasis gydytojas „ypač apsistodavo prie sunkiai sergančiųjų, visada jiems rasdavo gerą, paguodžiantį, dažnai net širdingą žodį“ (Dostojevskis, 2006, 235–236 p.). Rašytojas parodo, kad krikščioniškas gailestingumas, gydantis žodis nelaimingajam taip pat svarbu, kaip ir medicininis gydymas, kartais net labiau. Popiežius Pranciškus gailestingumą vadina Dievo širdimi, kuria vadovautis turi visi, kai iškyla pavojus žmogaus kilnumui. „Jėzus mus įspėja: meilė kitiems – ateiviams, ligoniams, kaliniams, benamiams ir net priešams – yra Dievo matas mūsų poelgiams įvertinti“ (Pranciškus, 2015, nr. 5.). Gydytojų pasakomi paguodos žodžiai tampa mylinčios Dievo širdies atspindžiu ir suteikia ramybę, kai liga kelia nerimą.

Gerai žinomas kalinio aplankymo gailestingumo darbas Laiške žydams perteikiamas gilesne prasme: „Prisiminkite kalinius, tarsi patys būtumėte kaliniai, prisiminkite skriaudžiamuosius, nes patys tebesate kūne“ (Žyd 13, 3). Tai ne tik aplankymas, bet ir susitapatinimas su kaliniu. Tai meilė pabūnant kito „kailyje“, bandymas jį suprasti. Kito supratime galima išvelgti ir nuolankumą, kai suvokiama ta pati žmogaus kilmė ir prigimtis – visi yra sukurti pagal Dievo paveikslą ir panašumą. Romano istorijoje gydytojai tai puikiai suprato. Buvimas kūne primena, kad kitas asmuo taip pat jaučia kančią ir jam yra reikalinga pagalba. Buvimas kūne taip pat yra ir žmogaus fizinio laikinumo apraiška, kuriai pasibaigus liks tik tai, ką žmogus darė amžinybei – mylėjo ir darė gera kitiems. Buvimas šio pasaulio laikinume žmones padaro lygius. Tai reiškia, kad nesama geresniu už kitą, net už kalinį (kadangi nežinoma, kas dedasi jo viduje). Žmogui nesuteikiama teisė lyginti žmonių. Atvirškščiai – Laiške žydams raginama būti empatišku visuomenės atstumtiesiems, kol dar yra galimybė parodyti gailestingumą iki pereinant į amžinybę. Popiežius Jonas Paulius II gailestingumą apibūdino kaip Dievo meilės išraišką per Jėzų Kristų. „Toji meilė labiausiai pasireiškia ten, kur susiduria su kančia, skriauda, vargu – su visa istorine žmogaus būseną, kuriai būdingas žmogaus ribotumas bei tiek fizinis, tiek moralinis trapumas“ (Jonas Paulius II, 1980, nr. 3.). Gailestingumas – tai broliška atjauta vienas kitam, kuri vyravo ir tarp nuteistųjų.

Ligoniai broliškai rūpinosi vieni kitais, „nieko nesakydami, padėdavo nelaimingajam ir slaugydavo jį, ypač jei jis nepajėgdavo išsiversti be pagalbos“ (Dostojevskis, 2006, 224 p.). Dažniausiai pagalbos reikdavo už prasižengimą rykštėmis nuplaktam kaliniui. Mokydamas žmones

Jėzus kalbėjo: „Būkite gailestingi, kaip ir jūsų Tėvas gailestingas“ (Lk 6, 36). Suprantant tai, kad ligonyje sutinkamas pats Kristus, o jam parodytas gailestingumas yra Dievo gailestingumo atspindys, vadinasi kenčiančiojo ir gailestingojo asmenų susidūrimas yra tobulos dieviškos meilės perkėlimas į šį pasaulį. Cituotos Šventojo Rašto eilutės kontekstas primena apie teisingą elgesį su kitu žmogumi – kaip tu elgsiesi, taip bus elgiamasi ir su tavimi. Čia Jėzus išvardija penkis bruožus, kurie apibūdina žmogaus didžiadvasiškumą – tai būti gailestingu, neteisti, nesmerkti, atleisti, duoti su kaupu (o ne tai, kas atlieka). Jėzus parodydamas gailestingumo pavyzdį, to paties reikalauja ir iš žmogaus – pastebėti, priimti ir jautriai padėti vargo ištiktajam. Popiežius Pranciškus gailestingumui priskiria užuojautos savybę: „užuojauta reiškia „dalyvavimą kančioje“ (Pranciškus, 2016-04-27). Užuojauta ligoniui „įveda“ ne tik į ligonio, bet ir į Kristaus kančią. Be to, elgiantis gailestingai su kitu, pats susilauksi gailestingumo. F. Dostojevskis parodo, kad patyrus gailestingumą nušvinta gyvenimas, kaliniui palengvėja, jis nurimsta ir greičiau sveiksta. Jis branginamas kaip žmogus ir kalinio „etiketė“ išnyksta meilėje.

3.5. Kalinio orumas pagal Dievo paveikslą ir panašumą

Egzistencinės analizės pradininkas Viktoras Franklis teigia, kad žmogus patirdamas galimybių apribojimų situacijas nepraranda aukščiausių vertybių, kurias jis pavadino nuostatos vertybėmis, atspindinčiomis žmogaus santykį su likimu (pvz., buvimu kalėjime kaip F. Dostojevskiui ir jo knygos personažams ar koncentracijos stovykloje pačiam psichiatrui). „Žmogaus egzistencija iš tikrųjų niekada negali tapti beprasmė: *žmogaus egzistencija išlieka prasminga in ultimis – taigi iki paskutinio atodūσιο*“ (Franklis, 2007, 99 p.). Profesoriaus įvardytos vertybės, palaikančios egzistencijos prasmę, yra drąsa kančioje ir orumas nesėkmėje. Pastarasis neišnyko ir nuo romano kalinių veidų. Aleksandras Petrovičius, svarstydamas apie žmogiškumą, mano, jog nepakanka tik išorinių dalykų, kurių reikalauja kalėjimo įstatymai (t. y., maisto ir pastogės). „Kiekvienas žmogus, vis tiek kas jis ir vis tiek kaip pažemintas, kad ir instinktyviai, kad ir nesąmoningai, o betgi reikalauja pagarbos savo žmogiškajam orumui“ (Dostojevskis, 2006, 147 p.). Pirmoji pagarbos išraiška galėtų būti ne tik kalinio prisipažinimas, kad pasielgė blogai ir dėl to jaučia kaltę, bet ir aplinkinių atleidimas. Kitaip tariant, reikia atleisti, bet ir nusikaltėlis privalo atsiimti bausmę. Atleidimas išlaisvina nuteistąjį ir taip atgaunama dvasinė pusiausvyra. Šventasis Raštas moko, kad atleisti reikia „iki septyniasdešimt septynių kartų“ (Mt, 18, 22). Taigi, tiek kiek tik prireiks, nesuskaičiuojamą kiekį kartų. Kalinys nors ir liks su padaryto nusikaltimo „randu“, tačiau jo orumas bus atstatytas per atleidimą.

Kalinys suvokia savo žmogiškumo savivertę ir trokšta, kad būtų gerbiamas kaip žmogus, nepaisant jo padarytų klaidų. „Kalinys pats žino, kad jis kalinys, atstumtasis, ir žino savo vietą prieš

viršininką; tačiau jokiais įdagais, jokiais geležiniais pančiais nepriversi jo užmiršti, kad jis yra žmogus. O kadangi jis iš tikro yra žmogus, tai, vadinasi, reikia ir elgtis su juo kaip su žmogumi“ (Dostojevskis, 2006, 147 p.). F. Dostojevskis prigimtinio orumo priešastimi bando žmogiškumą išskelti virš kalinių klaidų. „Nusikaltėliui pripažįstamas laisvos būtybės statusas suteikia tam tikrą orumo statusą“ (Kairienė, 2010, 150 p.). Tai reiškia, kad žmogus išlieka orus, kadangi yra laisvas vidumi. Jis tik sukaustytas fiziškai dėl nusikaltimo. Nusikaltimas yra smerkiamas, tačiau jam įvykus dėl žmogaus laisvos valios sprendimų pats žmogus nepraranda asmens orumo. Taigi, kalinys išlieka orus kaip žmogus, tačiau jo elgesys nepateisinamas. Asmuo gali patirti Viešpaties atleidimo malonę, tad kitas žmogus neturi teisės jo smerkti, nes nežino, kaip sprendžia Dievas. „Dievas savo visagalybę parodo atitraukdamas mus nuo mūsų nuodėmių ir malone gražindamas savo draugystę“ (Katalikų Bažnyčios katekizmas, 2015, nr. 277). Dievas iš meilės per malonę gelbsti žmogų (savo kūrinį) nuo amžinosios pražūties. Žmogus (kūrinys) gali tik dėkoti už atleidimą, o būdamas Dievo paveikslu privalo ir pats atleisti. Kaliniai jautė žmogiško elgesio trūkumą iš prižiūrėtojų. Orumas, būdamas prigimties dalimi, vis apie tai priminė. Žmogiškas elgesys iš prižiūrėtojų, kurio ir norėjo kaliniai, galėjo būti paprasčiausias atsisakymas žeminti ir menkinti belaisvius psichologiškai.

Knygos herojus mano, kad „žmoniškas elgimasis gali atversti žmogumi net tą, kuriame jau seniai išnykęs Dievo paveikslas ir panašumas. Kaip tik su šitais „nelaimingaisiais“ ir reikia elgtis kuo žmoniškiausiai. Tai jiems išganymas ir džiaugsmas“ (Dostojevskis, 2006, 147 p.). Ši mintis reiškia, kad žmogiškumo pavyzdžiu, kalinys gali pasidaryti doresnis ir elgesiu imti panašėti į Dievą. Taip pat pastebima, jog personažo mąstysenoje Dievo paveikslas ir panašumas suvokiamas kaip išnykęs reiškinys esant kalinio statuse. Tačiau, ar gali Dievo paveikslas ir panašumas išnykti iš žmogaus prigimties? Teologijos profesorius Rimas Skinkaitis akcentuoja, jog „žmogaus buvimas Dievo paveikslu – išlieka ir po to, kai pasireiškė žmogaus neištikimybė Dievui – nuodėmė“ (Skinkaitis, 2016, 110 p.). Vadinasi, negali. Taigi, ir suklydusiuose kaliniuose galima įžvelgti Dievo atvaizdą prašantį žmogiškumo, kuriam negalima atsukti nugaros. Buvimas panašiu į Dievo paveikslą reikalauja žmonių tarpusavio sutarimo. Teologo teigimu, žmogaus sukūrimo įvykis pagal Dievo paveikslą saugo asmenį nuo kito asmens agresijos. Bet taip neatsitinka. Pripažįstant, kad žmogus, kaip silpna ir gimtosios nuodėmės pažeista būtybė, yra klystantis bei nuodėmingas, jis gali būti agresyvus kito asmens atžvilgiu. Tačiau jo elgesys neatims skriaudžiamojo orumo. Kalėjime skriaudžiamųjų vietoje atsidūrė patys kaliniai, tačiau jų, kaip Dievo kūrinų, orumas ir tokiomis sąlygomis neišnyko. Veikėjas galimai save nuvertina kaip žmogų sakydamas, kad jame nebėra orumo.

Aleksandras Petrovičius pastebi, jog „keletas malonių žodžių – ir maža betrukio, kad kaliniai prisikeltų doroviškai. Jie kaip vaikai džiaugėsi ir kaip vaikai ėmėsi mylėti“ (Dostojevskis, 2006, 147 p.). Žmogaus orumas kalinio asmenyje trokšta malonaus elgesio, t. y. – pagalbos, padėsančios

susiorientuoti, kas yra teisinga, o kas – ne, vertybių ir ydų kontraste. Gyvenime nepatirta meilė ir gerumas „privedė“ iki kalinio padėties, kurios galėjo išvengti. Nusikaltimas daromas esant skurdžiai psichologinei būsenai, nes išoriniai veiksniai neprivers žmogaus elgtis netinkamai, jeigu asmuo yra doras. Remdamasis doros vertybėmis, filosofijos profesorius Peteris Kreeftas pateikia tris dėsnius, be kurių išnyksta žmogiškumas, neišgyvenama ir fiziškai: „1. Civilizacija be doros žlunga. 2. Dora žlunga be religijos. 3. Todėl civilizacija be religijos žlunga“ (Kreeft, 2011, 183 p.). Viena iš labiausiai kalinio patirtųjų dorybių buvo meilė, kuri savyje talpino ne vieną apraiškos formą. Tai gauta išmalda ir pasidalijimas ja, malonus žodis iš gydytojo, patirtas rūpestis sergant iš kitų kalinių, šventiko apsilankymas per šv. Kalėdas kalėjime. Tai meilė, patirta iš žmonių. Dar svarbesnė už ją yra Dievo meilės apraiška – nuodėmių atleidimas, artumas maldoje, Komunijos priėmimas. Visi šie veiksmai davė nelaimingajam geresnio dvasinio gyvenimo potyrį, leido neprarasti orumo ir vertės Dievo akyse, nors ir kaip būtų nusikaltęs. Romano citatoje išryškėja dar du malonaus elgesio su žmogumi rezultatai – „prisikėlimas doroviškai“ ir „meilė kaip vaiko“. „Prisikėlimas doroviškai“ suvokiamas kaip žmogaus atgimimas iš blogio į gerą. Tai tapimas kitu žmogumi, koku siekiama būti. Meilės palyginimas su vaikyste atskleidžia pirmąją tikros meilės suvokimą, kuris yra nuoširdumo, paprastumo ir Dievo meilės įvaizdis. Vaikas myli, nes myli be jokių aplinkybių. Tokia tobula meilė aprašoma apaštalo Pauliaus Pirmajame laiške korintiečiams Himne meilei (1 Kor 13, 4–8).

3.6. Šv. Kalėdų šventė, kaip vienijimosi su pasauliu ženklas

Svarbiausioji šv. Kalėdų šventės savybė, kurią galima išskirti yra kalinių vienijimasis su pasauliu. Tai ryškiai matyti Goriančikovo mąstymuose: „šalia įgimtos šventos pagarbos didžiajai dienai, kalinys nesąmoningai juto, kad šitas šventės laikymas vienija jį su visu pasauliu, kad, vadinasi, ne visai gi jis atskirtas, pražudytas žmogus, atriekta riekė, kad ir kalėjime tas pats, kaip žmonėse“ (Dostojevskis, 2006, 170–171 p.). Be jau minėtojo vienijimosi su pasauliu, šioje mintyje pastebimi dar du svarbūs akcentai – pagarba šventei ir šventė neaplenkia pažemintųjų. Kartu su pasauliu švenčiant šv. Kalėdas, kalinys nesijaučia atskirtas dvasiškai nuo visuomenės ir Bažnyčios. Tai vaizdžiai išsakoma „atriektos riekės“ metafora. Ji simbolizuoja atskyrimą nuo socialinių santykių ir visuomenės, kuri gyvena laisvą gyvenimą anapus kalėjimo tvoros. Kaliniui būti „atriekta rieke“ reiškia neegzistavimą pasaulio gyvenime, „iškritimą iš konteksto“. Tačiau, šventė leidžia prisitarti prie pasaulio ritmo. F. Dostojevskis romane šią frazę iš viso pamini du kartus. Antrą kartą ji ištariama išeinant iš kalėjimo. Herojus Aleksandras Petrovičius jaudinasi, ar išėjęs laisvėn po dešimties metų pritaps prie visuomenės. „Atriekta riekė“ išėjus į laisvę reiškia buvimą svetimu naujam gyvenimui, nepriklausantį visumai. Abiem atvejais – tai skaudaus nepripažinimo ženklas.

Žmogaus būtis, atskyrus jį nuo pasaulio, praranda egzistenciją, raidą ir prasmę. „Savąjį žmogiškumą žmogus suvokia tik remdamasis savo santykiais su kitu žmogumi“ (Plužek, 1996, 94 p.). Tai jo prigimtis. Veikėjas nepraranda vilties, kad jo būtis dar neatskirta nuo pasaulio. Šv. Kalėdų šventimas jam suteikė bendrumo jausmą.

Kitas ne mažiau svarbus dalykas yra kalinių pagarba pačiai šv. Kalėdų šventei. Išskirtina tai, jog pagarba laikoma įgimta. Vadinasi, ji yra susiformavusi per kartų kartas perimant šventimo tradicijas ir dalyvaujant sakralinėse šv. Kalėdų apeigose cerkvėje. Taip pat išugdyta tėvų, senelių pavyzdžiu. Veikėjo mintis užbaigiama paguodimu, kad kalinių šventė niekuo nesiskiria nuo laisvėje esančių žmonių šventės. Viešpaties gimimas paliečia kiekvieną – visuomenės atstumtąjį ar pilnavertį jos asmenį. Svarbiausia tai, kaip šventė sutinkama širdyje. Tiek vieni, tiek kiti jos laukia su dvasiniu atsinaujinimu. Paliekant kaliniams teisę švęsti šią ir šv. Velykų šventes, leidžia jiems neprarasti atotrūkio nuo Bažnyčios liturginių laikotarpių. Dar tai svarbu norint išsaugoti realybės pojūtį už kalėjimo vartų.

Reikšminga ypatybė, kuriai didelę pagarbą teikė kaliniai buvo šventiko apsilankymas ir pasveikinimas su Jėzaus gimimo švente. Tam pasirodavo iš anksto – kazarmoje pastatomas stalas su uždengtu švairiu rankšluosčiu, padedamas paveikslas ir aliejinė lempelė. „Pasimeldęs ir pagiedojęs prieš paveikslą, jis [šventikas] atsistojo priešais kalinius, ir visi su tikrai šventa pagarba ėjo vienas po kito kryžiaus bučiuoti“ (Dostojevskis, 2006, 177 p.). Beje, pabrėžiamas ypatingas dėmesys kryžiui, kurį kaliniai pasitiko ir išlydėjo su derama pagarba. Kryžius per šv. Kalėdas yra būsimos Jėzaus kančios priminimas. Kryžius galėjo būti ir nuteistųjų kalėjimo kančios simboliu su kuriuo jie tapatinosi. O atneštas į kalėjimą reiškė, kad Kristus ant savo kryžiaus atpirko ir juos. Ant kryžiaus gimė atleidimo viltis. Jo bučiavimo apeiga tapo Dievo artumo pajautos išraiška, savos būties nuskaidrinimu. „Intymus ryšys su Dievu tobulina asmenį, jis tampa ne tik *dieviškesnis*, bet ir žmogiškesnis“ (Dulskis, 2016, 98 p.). Toks ryšys žmogui leidžia pačiam pasijausti pagarbos vertu žmogumi (ypač tai svarbu pažemintam kaliniui, kuris gailisi dėl nusikaltimo ir siekia atgauti garbę) ir tuo žmogiškumu dalintis su kitais.

F. Dostojevskis tris kartus Kalėdų epizode veikėjams „įrašo“ frazę „visi kažko laukė“. Kaliniai tikėjosi permaitinimo, kažko nepaprasto, šventiško ar stebuklo, kuris įvyks per šv. Kalėdas ir pakeis jų gyvenimus. Bet taip neatsitiko, nes laukė išorinio, o ne vidinio pokyčio pamiršdami šventės esmę – Jėzaus gimimą širdyje ir santykio su Dievu atnaujinimą. Humanitarinių mokslų daktaras Stanislovas Juknevičius, tyrinėjęs religingumą iš psichologinės pusės, sistemingai aptaria tam tikras suvokimo apie religiją ypatybes skirtingiems žmonių tipams pagal psichines funkcijas. Minėtosios frazės apie laukimą atstovams galima priskirti jutiminį tipą, kai laukimas siejamas su malonumais ar švente. Kasdienybė jiems kelia kančią, o šventė asocijuojasi su paviršiniais dalykais – skaniu maistu, linksmybėmis, bendravimu. Tai nėra blogai, tačiau blogai yra tai, kad už

viso to nėra gelmės (pvz., Jėzaus gimimu Dievas žmonėms dovanoja išganymą). Todėl to „kažko“ (vidinio stebuklo) ir nesulaukiama, nes koncentruojamasi į išorę. Jie dėmesį skiria žemiškam gyvenimui, o religiją suvokia kaip malonumų trikdį. „Jei jie ir paiso elementariausių religinio gyvenimo normų, tik todėl, kad bijo išsiskirti iš kitų arba sulaukti nemalonumų iš dvasinės ar pasaulietinės valdžios“ (Juknevičius, 2011, 12 p.). Mokslininkas pastebi, kad besivadovaujantys julsėmis asmenys kitų dvasinius siekius laiko beprasmybe arba patys puola į religinį kraštutinumą (prietaringumą ir visų taisyklių laikymąsi) dėl mirties baimės. Suprantama, kad ne visi kalėjime buvo jutiminio tipo žmonės. Kitiems šv. Kalėdos iš tiesų buvo dvasingos. Tokie veikėjai knygoje labiau vaizduojami kaip atsiskyrę intravertai – besimeldžią ar susimąstę.

Rašytojas veikėjų nuotaikas šventės metu vaizduoja permainingas. Ryto metu prieš šventiko atėjimą būdingas rimtumas, perdėtas jautrumas ir irzlus nepakantumas, o jei kurio nuotaika išsiskirdavo – susilaukdavo aprėkimo ir keiksmų. Po pietų kai kurių kalinių santūrumas virto girtuoklyste ir užavimu. „Visi tie vargšai žmonės norėjo pasilinksminti, smagiai praleisti šią didelę šventę, ir – Dieve! kokia slogi ir liūdna buvo toji diena vos ne kiekvienam. Kiekvienas ją leido taip, tarsi nusivylęs kokiais savo lūkesčiais“ (Dostojevskis, 2006, 181 p.). Pamaldesnieji dėl kitų girtuoklystės jautė gėdą, laikė nederamu linksminimosi būdu. Tačiau tikrieji alkoholiu besisvaiginančiųjų jausmai buvo kančia ir ilgesys, iškylantys iš šeimos švenčių prisiminimų. Šie galimai paskatino nuotaikų pokyčius tarp ryto rimtumo ir vakaro palaidumo, padedančio trumpam užmiršti skausmą. Patiriama egzistencinė vieatvė ir atskirumas nuo savo artimųjų vedė nuteistuosius į dvasinę tuštumą ir pasidavimą, kurį „vainikavo“ alkoholis įsivaizduojant, jog nemaloni būseną pagerės. Pati šv. Kalėdų šventės prasmė jiems nebuvo atrama išverti vidinę kančią, kai paguodos ieškoma paviršutiniškume (linksmybėse) ar net ydose (alkoholizme).

3.7. Šv. Velykų pamaldumo kontrastas: vaikystės prisiminimai ir kalinio malda

Stačiatikiams Velykų laikotarpis yra visos metų liturgijos viršūnė. Didžiosios savaitės pamaldų patyrimą jie vadina atsiveriančia dangiškąja tikrove. Gražios ir turtingos apeigos, anot S. Bulgakovo, kupinos mistiškumo, sielos užvaldymo, nukeliančio į būsimąjį gyvenimą džiaugsmo ir liturginės kūrybos viršūnė. „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ išvelgiami trys Velykų laikotarpio dvasingumo stiprybės atspindžiai, kurie buvo paveikūs pagrindiniam personažui. Tai nuoširdus maldingumas, lygybė prieš Dievą ir atleidimo malonė.

Pirmasis aspektas – kalinio malda tampa labiau nuoširdesnė nei vaikystėje. Aleksandriui Petrovičiui su kitais nuteistaisiais Gavėnios ir šv. Velykų metu buvo leista keletą kartų nueiti į cerkvę pasimelsti ir atlikti išpažintį. „Cerkvėje mes sustodavom glaustu būreliu pačioje priedurėje, pačioje paskutinėje vietoje, jog begirdėdavai nebent didžbalsio diakono giedojimą ir protarpiais per

žmonių galvas užmatydavai juodą šventiko rūbą ir plikę“ (Dostojevskis, 2006, 291 p.). Veikėjas, kaip kalinys, stovėdamas maldos namuose priedurės vietoje, nesijautė pažemintai. Jam tai teikė malonumo. Jis tapatinosi su iš vaikystės prisimintu nuoširdžių pamaldžių vaizdiniu:

„Prisiminiau, kaip, dar vaikas būdamas, stovėjau cerkvėj ir žiūrėjau į paprastus žmones, susispaudusius priedurėje ir įteikliai prasiskiriančius, kai tik pasirodo koks blizgantis antpetis, drūtas ponas ar išsičiustijusi, bet dievobaiminga ponija, kurie būtinai eidavo į pačias pirmąsias vietas, nusiteikę kiekvieną minutę vaidyti dėl pirmenybės. Tenai, priedurėje, rodėsi man tada, ir meldavosi ne taip, kaip pas mus, meldavosi nusižeminę, uoliai, lenkdamiesi iki žemės ir su tam tikru pilnu savo menkybės pajautimu“ (Dostojevskis, 2006, 291 p.).

Kai dar buvo laisvas, herojus meldavosi ne priedurėje, o viduje. Ten jam patekti nebuvo sudėtinga, kadangi buvo bajoras. Jo pastebėtas maldingumo kontrastas tarp žmonių giliai įstrigo atmintin, paveikė emociškai. Menkybės pajautimo ir vaidų dėl pirmenybės skirtumas atskleidė, kas yra tikra ir neįkainojama. Susiliedamas su priedurės tikinčiaisiais, Aleksandras galimai jaučiasi toks pat giliai tikintis kaip vaikystėje matyti žmonės. Ir dar – tai, kas vaikystėje buvo tik vaizdinys, dabar tapo jo religine patirtimi. Psichologas Gordonas Allportas religinių sentimentų pilnatvę teigia esančią tik subrendusiame asmenyje. Tai nėra religinės vaikystės patirties „užsibuvimas“ suaugusiame žmoguje. Ji yra auganti ir kintanti. Išsivystęs religinis jausmas apima ne emocinius fragmentus, bet suvokiama, kad žmogaus nepilnumą užpildo visa Būties teorija susieta su priklausomybės, šeimos ir kultūros konfigūracijos pakartojimo, baimės profilaktikos, racionalios tikėjimo sistemos ir kt. visuma. „Visi jie sudaro universalią nuostatą, kurios funkcija – prasmingai susieti individą su visa Būtimi“ (Allport, 1998, 108 p.). Nors gali pasirodyti, jog Aleksandro Petrovičiaus religinė patirtis šv. Velykų pamaldose panaši į vaikystės patirtį, tačiau ji yra kitokia. Meldimasis priedurėje primena vaikystėje matytus maldininkus, bet emocijos kitos – tada buvo žavimasi, vertinama, svajojama, laukiama tokio gilaus maldingumo emocijos, o dabar tai patiriama sava egzistencija. Matymas virto pilnu ir gyvu patyrimu.

Antrasis bruožas yra visų žmonių – bajoro ir kalinio – lygybė prieš Dievą. „Kaliniai meldėsi labai uoliai, ir kiekvienas iš jų kiekvienąkart nešė į cerkvę savo varganą kapeiką žvakelei nupirkti arba dėjo į lėkštę rinkliavon. „Juk ir aš esu žmogus, – regis, galvojo arba jautė duodami auką, – prieš Dievą taigi visi lygūs...“ (Dostojevskis, 2006, 291 p.). Dievo įsikūnijimas į žmogiškąjį pavidalą Jėzaus asmenyje yra tam tikras žmonių lygybės simbolis. Apie Jėzų skelbiama: „Jis, turėdamas Dievo prigimtį, godžiai nesilaikė savo lygybės su Dievu“ (Fil 2, 6). Tad jei Jėzus neaukštino savęs būdamas tarp žmonių, bet tapo nuolankumo pavyzdžiu, tuo labiau žmogus neturi teisės save iškelti aukščiau kitų ir Dievo. Taigi, net už kalinį nesama aukštesniu Dievo akivaizdoje. Jausmas, kad esama su visais žmonėmis lygiu prieš Kūrėją (visus mylintį vienodai) leidžia pamiršti tai, jog kalinys visuomenėje laikomas „ne žmogumi“. Tai išreiškiama sustiprinimo dalelyte „juk“ ir

žodžiais „esu žmogus“, vadinasi egzistuoju ne kaip atskiras žmogus, bet Bažnyčios bendruomenės narys. Kaip ir visi tikintieji, nuteistasis yra lygiateisis liturgijos apeigų dalyvis. Įdomu pastebėti, jog kaliniai žmogiškumą ir savo būtį, lygią su kitais, jautė aukodami. Arba, kodėl šių potyrių nepajuto, tarkime, Komunijos metu? Kodėl materialiname, o ne dvasiniame veiksmo? Tai buvo visuotinės bendrystės, širdies aukos ir dalijimosi aktas, kurį galėjo daryti kartu su kitais tikinčiais nepaisant materialios jos vertės ir socialinio statuso. Dar šis veiksmas leido patirti atsisakomo asmeninio malonumo (pvz., ką nors nusipirkti sau) džiaugsmą dėl aukos Bažnyčiai. Dalijantis ima rūpėti kito, o ne savo asmeniniai interesai. Tai daugiau žmogiškumo potyris, nes prieš Dievą visi lygūs net ir neaukodami. O gautas malonumas duoti yra stipresnis nei imti.

Trečioji ypatybė – atleidimo malonė ir susitaikymas su Dievu. „Komunijos priėjom per ankstyvasias mišias. Kai šventikas su taure rankose kalbėjo žodžius: „Tu, kuris suteikei malonę galvažudžiui ant kryžiaus, būk maloningas ir man“, – beveik visi puolė kniūbsti žemėn, žvangėdami geležiniais pančiais, rodos, prisitaikę šiuos žodžius tiesiogiai sau“ (Dostojevskis, 2006, 291–292 p.). Priimta Komunija kaliniai pajuto Dievo atleidimą, kuris leidžia įsitraukti į visų tikinčiųjų gretas, jausti bendrystę su Kristumi. Jau nebesama atstumtu kaliniu cerkvėje psichologine ir fizine prasme bei pasmerktuoju „galvažudžiu ant kryžiaus“ dvasine prasme. Kalbėdamas apie Krikštą (atgailą) ir Eucharistiją, Josephas Ratzingeris konstatuoja, kad šie sakramentai, kaip Dievo dovana žmogui suteikianti naują būtį, yra paties žmogaus jėgomis nepasiekiami. Tačiau žmogus tampa Dievo malonės, veikiančios per Šventąją Dvasią Bažnyčioje dalimi. „Teocentrinis Bažnyčios paveikslas yra visiškai žmogiškas, visiškai tikroviškas, nes sutelkiant dėmesį į atsivertimą bei suvienijimą ir abu juos laikant istorijos viduje neužbaigiamais vyksmais, atidengiamas sakramento ir Bažnyčios žmogiškasis prasminis sąryšis“ (Ratzinger, 2008, 267 p.).

Šv. Mišių liturgijoje ištartieji dvasininko žodžiai yra užuomina į Jėzaus atleidimo malonę ir pažadą nusikaltėliui nukryžiuavimo metu: „Iš tiesų sakau tau: šiandien su manimi būsi rojuje“ (Lk 23, 43). Šį Viešpaties atleidimą kaliniai išgirdo širdimi, tai rodo puolimas žemėn dėl paveikių žodžių. Aišku, tokiai reakcijai nepakanka vien tik girdėti žodžius. Kad jie būtų paveikūs būtinas nuoširdus jų priėmimas ir vidinis gailestis dėl gyvenimo paklydimų. Ant kryžiaus nusikaltėlis prašė užtarimo paskutinę gyvenimo akimirką, tad viltis, jog bus atleista, neprarandama ir mirštant. Būtent tokią viltį išgirsta ir kaliniai cerkvėje šventiko tariamuose maldos žodžiuose. Jėzaus „pažadas gerajam nusikaltėliui atskleidžia, kad įvykdyta jo misija: gelbėti nusidėjėlius“ (Pranciškus, 2016-09-28). Nusidėjęs žmogus nėra apleidžiamas, jis turi galimybę išsigelbėti Dievo meilėje. Kalinys biblinio nusikaltėlio paveiksle mato pavyzdį, kad reikia pripažinti savo kaltumą, Jėzų pripažinti Dievu, gailėtis suklydus ir viltis išsigelbėjimo malonės. Tokia prielaida daroma žvelgiant į visą gerojo nusikaltėlio istoriją ant kryžiaus. Šį epizodą galima laikyti visų aprašytų dvasinių priemonių, palaikančių kalinio egzistenciją, viršūne.

3.8. Sąžinės peržvalga ir ryžtas gyventi kitaip laisvėje

F. Dostojevskis kalėjime patiriama dvasine vienatve suteikia pagrindiniam veikėjui galimybę apmąstyti savo gyvenimą iki kalėjimo ir imtis pokyčių išėjus į laisvę. „Būdamas vienišas dvasia, aš perkračiau savo būtąjį gyvenimą, nagrinėjau viską lig mažiausių smulkmenų, gilinausi į savo praeitį, teisiau save vienas nepermaldaujamai ir griežtai ir net tarpais dėkojau savo likimui, kad jis davė man tą vienatvę, be kurios nebūtų buvę nei to teismo sau pačiam, nei tos griežtos būtojo gyvenimo peržiūros“ (Dostojevskis, 2006, 363 p.). Vienatvė Aleksandriui Petrovičiui tapo sąžinės peržvalgos priežastimi, o griežta jos peržiūra rodo atvirą sąžiningumą sau pačiam. Dėkingumas likimui, kad kalėjimas tapo ne tik bausmės, bet ir savęs pažinimo vieta reiškia, kad kalinys yra linkęs į atvirą santykį su savimi. Žmogus vienatvėje „atskleidžia gyvenimą, atskleidžia sau kas esąs, ko tikrai nori, savo egzistencijos prasmę, tikrąją savo ryšių su kitais esmę“ (Moustakas, 2008, 222 p.). Psichologas C. E. Moustakas citatą papildė, jog vienatvė leidžia suvokti tiesą ir realybę, kurios buvo iškreiptos paties asmens dėl patogumo. Vienatvė, per suteiktą viltį ir atsidavimą, skatina atsigręžti į kitus žmones bei kurti geresnius santykius. Siejant psichologo iškeltą mintį apie vienatvėje randamas savo ir kitų ryšių prasmes su romano herojumi galima manyti, kad jo apmąstymuose turėjo sietis jo ir jo paties nužudytos žmonos santykiai. Veikėjo sąžinė pripažino jo asmens netobulumus, išprovokavusius atimti kito žmogaus gyvybę. Kaip matyti iš romano cituojamos minties, sąžinė nesiėmė versti kaltę ant žmonos dėl padaryto nusikaltimo (pvz., jos pačios elgesys paskatino imtis žmogžudystės). Vadinasi, veikėjas nebando išteisinti savęs ir prisiima visą kaltę sau.

Praeities „peržiūrėjimas“ Goriančikovui leidžia geriau pažinti save, pastebėti suklydimus. Po gyvenimo vertinimo etapo palengva pradamas pasikeitimo etapas, kuriame norima išvengti tų pačių klaidų darymo. „Aš galvoju, aš sprendžiau, aš prisiekinėjau, kad jau nebebus mano ateities gyvenime nei tų klaidų, nei tų nuopolių, kurių buvo pirma“ (Dostojevskis, 2006, 363 p.). Prisiekinėjimas, kad ateityje stengsis gyventi be klaidų rodo stiprų nepasitenkinimą praeities įvykiais. Tuo pačiu, tai ir prisipažinimas sau, jog būta klaidų, jos iškeliamos į sąmonės paviršių, nėra slepiamos. Nejaučiant sąžinės priekaištų, šis permąstymo procesas herojaus nebūtų vedęs į asmeninį moralinį progresą. Austrų rašytojas ir biografas Stefanus Zweigas, analizavęs F. Dostojevskio kūrybą, išskyrė jo sukurtiems personažams būdingą sielos apsisvalymo bruožą. „Dostojevskiui rūpi vien tai, kiek žmogus tampa tikras ir priartėja prie tikrojo žmogiškumo“ (Zweig, 2010, 134 p.). Tiek „Užrašuose iš mirusiųjų namų“, tiek kituose romanuose veikėjų tikslas yra siekti pasaulio brolystės ir nebematyti skirtumų, puikybės pakeisti nuolankumu ir meile. Sąžinė, dvasinė vienatvė ir kančia leido veikėjui patirti apsisvalymą ir ryžtis gyventi labiau priimant kitą: „aš norėjau išmėginti save iš naujo, naujoje kovoje“ (Dostojevskis, 2006, 364 p.). Nors Aleksandras

Petrovičius daugiausia kalėjime praleisto laiko stengėsi būti vienas ir užimti stebėtojo poziciją, tačiau jo viduje vyko stiprūs gilaus mąstymo perversmai. Stebėdamas kalinius mokėsi iš jų būti nuolankiu, gailestingu, besidalijančiu, rūpestingu, jautriu kito vargui, padedančiu silpnesniajam žmogumi.

Aleksandras Petrovičius savo gyvenimą po kalėjimo lygina su prisikėlimu – kardinalia permaina. „Menu, kad vien tik karštas troškimas prisikelti, atsinaujinti, imtis gyventi iš naujo stiprino mane, teikė jėgų laukti ir viltis“ (Dostojevskis, 2006, 363 p.). Naujojo gyvenimo vizija buvo tarsi „švarus lapas“, kuriame nebėra sąmoningų klaidų ir šis vaizdinys jį skatino išverti nelaisvės metus. Jo metaforinis troškimas prisikelti išėjus į laisvę yra rojus įvaizdis, kuriame gyvenama išskaistinta širdimi. Tai reiškia, kad gyvenimas laisvėje jam bus be noro vėl daryti nusikaltimus ar nuodėmes. O esant kalėjime viltis, kylanti iš dvasinio gyvenimo permainų ateityje, tampa stiprybės simboliu. Veikėjo savęs pažinimo procese didelę įtaką darė moralė, dėl jos „žmogus atranda tikrąjį save, tokį, kokį jį mato ir kokio jo nori Dievas“ (Špidlík, 2007, 89 p.). Dievas mato tikrąjį asmenį – su jo dorybėmis ir ydomis, bet asmuo, dėl sau patogios savimeilės, ydų „nepastebi“, tiksliau nenori jų pripažinti egzistuojančiomis. O veikiant malonei per Šventąją Dvasią ir tapus nuolankiam savo sąžinei, įmanoma pažinti ir pripažinti trūkumus – pamatyti tikrąjį save (taip kaip ir mato Dievas). Siekimas paklydimus perkeisti doru elgesiu tampa supratimu, kokio elgesio nori Dievas. Nors save pažinti iki galo neįmanoma, tačiau mažiausias priartėjimas link pokyčio (pastebėti savyje bloga ir jį pakeisti geru) yra didelis progresas dvasiniame gyvenime. Moralės normos yra įrankis, leidžiantis suprasti, kokio elgesio iš žmogaus tikisi Dievas bei visuomenė.

Pats sąžinės peržvalgos procesas Aleksandriui Petrovičiui buvo skaudus. Jo minčių monologuose atsiskleidžia kantrybės stoka ir nutylėjimai liekant vidiniuose apmąstymuose. Vidinis skausmas rodo, kad procesas buvo tikras, atviras, sąžiningas ir nuoširdus. G. Allporto teigimu, religingų žmonių „sąžinė daugiau susijusi su meile, o ne su baime“ (Allport, 1998, 86 p.). Jei sąžinė vadovaujasi Dievo baime, tuomet ji yra pasilikusi vaikiškoje raidos fazėje. Tokia meilė vadovaujama sąžine herojus rėmėsi darydamas sąžinės peržvalgą, priešingu atveju jam šis etapas nebūtų toks jautrus ar net apskritai įvykęs. Meilė daro sąžinę atviresnę. Žvelgiant į save su meile netobulumai yra nepasmerkiami, žmogus netampa jų vergu ir auka, t. y., negalvoja, kad nebeturi vilties pasitaisyti ir liks pasmerktas. Jei sąžinei vadovauja baimė – žmogus pats smerkia už klaidas, neatleidžia sau ir mano, kad Dievas neatleis. Veikiant baimei peržvalga gali virsti per daug skrupulinga, o meilei – adekvati. Goriančikovo sąžinei buvo suteikta meilės malonė, nes jis pažinęs save nepasiliko bloguose poelgiuose, bet norėjo iš to pakilti. Taigi meilė sąžinei parodo kelią link gėrio. Romano autorius personažo mintimis apie sąžinę, kurios „kiekvienam tai bus suprantama“, priartėja prie skaitytojo būties, iš esmės labai nesiskiriančios jei patiriami apribojimai (nebūtinai

kalėjimo) „pačiame amžiaus gražume, pačiame stiprume“ (Dostojevskis, 2006, 364 p.). Tai reiškia, kad esant kokiam nors fiziniam ar išoriniam apribojimui žmogus daugiausia lieka vienas su savimi, o jame prabyla sąžinė. F. Dostojevskis minčių netaiko vien jauniems skaitytojams, čia atsispindi jo paties praleistas jaunystės laikotarpis tarp uždarų kalėjimo sienų su sava sąžine, vienišumu, apmąstymais ir viltimi. Į Omsko kalėjimą jis pateko būdamas 28 metų.

Susitaikymas su praeitimi ir nurimusi sąžinė dovanojo Aleksandrui Petrovičiui dvasinę ramybę. Pasak Aurelijaus Augustino, sąžinė tampa ramesnė dėl Dievo gailestingumo malonės, o ne dėl jos nekaltumo. Tai reiškia, kad žmogus jaučia dėkingumą ir ramybę labiau dėl Dievo suteikiamo atleidimo suklydus, nei laikant save doru nuoširdžiai neiškeliant klaidų į sąžinės paviršių. Neapnuoginęs sąžinės Dievui žmogus jaučiasi atitolęs nuo Jo: „juk tai tave paslėpčiau nuo savęs, o ne save nuo tavęs“ (Augustinas, 2019, 265 p.). O norėdamas priartėti prie Kūrėjo, mąstytojo teigimu, žmogus turi pažinti ir vykdyti tiesą, neprarasti vilties, kad Dievas gali perkeisti žmogaus sielą. Tiesos vykdymas yra teisingas elgesys sąžinės atžvilgiu, kuri nuolat ugdoma. Sąžinė išvaduoja iš baimės, kaltės, egoizmo ir puikybės. Tada patiriama laisvė ir širdies ramybė (plg. Katalikų Bažnyčios katekizmas, 2015, nr. 1784).

IŠVADOS

1. F. Dostojevskio romane „Užrašai iš mirusiųjų namų“ žmogaus nužmoginimas kalėjime vyksta laikantis griežtos kalėjimo sistemos tvarkos (kurioje nematomas pats asmuo) ir dėl susiklosčiusios socialinės kalinių visuomenės aplinkos. Visų pirma, imamas neigti savos asmenybės individualumas dėl geresnio prisitaikymo prie socialinės grupės. Negebant susidraugauti su kitais žmonėmis, geri santykiai bandomi „nupirkti“ patarnaujant idealizuojamajam žmogui. Jei asmuo nėra psichologiškai atsparus, jis jaučiasi svetimas ir yra priverstas rezignuoti. Kalėjimas ne kiek ragina žmogų taisyti dėl padaryto nusikaltimo, bet labiau jį nuasmenina priverstiniu buvimu didelėse grupėse su kitais nuteistaisiais netenkant vienumos, kuri būtina savasties skleidimuisi. Agresijos, kaip gynybos mechanizmo, naudojimas reiškėsi kito žmogaus išsiskiriančio charakterio netoleravimu ir vertimu susilieti su grupe. Geležinės grandinės labiau tapo pažeminimo ir teisės priimti sprendimus įrankiu, nei apsauga nuo pabėgimo. Mušimas už prasižengimus veda link abejingumo pačiai bausmei. Laisvės netekimas dar labiau skatina prasiveržti neigiamą elgesį taip bandant pasipriešinti viską kaustančiai tvarkai. Tačiau patenkama į užburtą ratą – destruktivus elgesys susilaukdavo dar didesnės bausmės, dar didesnės psichologinės kančios. Specialiai sukeliama kančia sau, kaip netoleruotina psichologinio išsilaisvinimo forma, rodo nesuvokiamą žmogaus dvasinį palaužimą. Kitas patiriamas sunkumas kalėjime yra nepritapimas dėl turėtos socialinės padėties visuomenėje, kylantis dėl stereotipinio požiūrio į žmogų, kaip socialinės grupės asmenį, o ne dėl susidarytos individualios nuomonės. Išankstinis nusistatymas asmens atžvilgiu kelia nuolatinį norą kovoti už savo išlikimą. Niekinant kalėjimo sargybinių elgesys su nuteistaisiais verčia jausti nuolatinį nerimą ir įtampą.

2. Analizuotame romane kaliniai buvo dviejų tipų – agresyvesnieji ir ramesnieji. Būtent pastarųjų paveiksluose atsispindėjo psichologinės priemonės, padėjusios išgyventi įkalinimo laiką. Priežastys, lėmusios gerą ar blogą kalinių jauseną ir prisitaikymą, buvo santykis su sąžine, gyvenimo sąlygų laisvėje ir kalėjime skirtumai, gebėjimas pritaipyti ir religingumas. Būtinųjų žmogaus poreikių tenkinimo pagal A. Maslowo poreikių hierarchiją analizė atskleidė, kad žmogui būtina rasti net menkiausius (galimai atrodančius tik kaip simbolis palyginus su laisvėje esančioms galimybėms) būdus juos patenkinti dėl savo psichinės gerovės. Geresnio, nei duodamas kalėjime, maisto pirkimas leido jausti pasitenkinimo malonumą. Saugumo poreikį užpildė amatų veikla, kuri leisdavo užsidirbti pinigų. Pinigai teikė teisės spręsti, kaip su jais elgtis, pojūtį. O tai yra ir laisvės išraiška. Draugystė su kitu kaliniu patenkino meilės poreikius. Užmegzti ryšiai teikė savęs papildymo, artumo, pagarbos, džiaugsmo emocijas, taip pat padėjo atsiriboti nuo slogios kalėjimo nuotaikos. Įvertinimo poreikiai atsispindėjo pasitikėjime kaliniu kaip žmogumi, kuris nepadarys nieko bloga. Nors tai vyksta retais atvejais (kalėjimo vyresniajam aplankant kalinius be sargybinių

palydos ir einant į cerkvę), tačiau skatina abipusę pagarbą žmogiškumui. Teatrinė veikla leidžia išreikšti savo kūrybiškumą patenkinant savęs aktualizavimo poreikius ir trumpam pamiršti kalėjimo erdvę. Atliekamos individualios funkcijos atspindi geriausias asmens gebėjimus. Taip pat susivienijama bendram tikslui, kuris moko bendradarbiauti, matyti kito žmogaus reikalingumą. Kalinių laisvės sampratos suvokimas atskleidė, kad ji yra idealizuojama ir bus vertingesnė išėjus į laisvę, nei turėtoji iki bausmės. Išėjime iš kalėjimo išvelgiama Jėzaus prisikėlimo paralelė, teikianti palaimos emocijas. Galiausiai privalomas kalėjimo darbas pasitarnavo kaip priemonė padedanti adaptuotis, sustiprėti fiziškai, išlieti užgniaužtas laisvės ilgesio emocijas ir vaikiškai pasilinksinti.

3. Išgyventi ir dvasiškai nepalūžti kaliniams padėjo religija. Malda tapo bendravimo su Dievu būdu ieškant vilties ir stiprybės, sielos laisvės ženklu. Šventojo Rašto skaitymas buvo kita nuolat žmones lydėjusi dvasinio ugdymo priemonė. Biblija vienijo skirtingų religijų kalinius, leido prabilti sąžinei, ar net „nuvedė“ į fanatizmą. Gauta išmalda mokė dalytis ja su kitais pamirštant egoizmą. Taip pat ji tapo visuomenės atjautos, dėmesingumo ir bendrumo su kalinių socialine grupe simboliu. O atiduotas paskutinis turtas nuteistajam praturtina tiek aukotoją, tiek patį kalinį labiau dvasiškai nei materialiai. Artimo meilė ir gailestingumas, kuris buvo patiriamas iš gydytojų, kai susirgdavo kaliniai, tapo itin vertinama bei branginama švelnaus ir trūkstamo žmogiško dėmesio apraiška. Gydytojas, lyg gerasis samarietis, nepaiso žmogaus socialinės padėties ir elgiasi maloniai su visais. Gailestingumo malonė mokė kalinius padėti kitiems ligoje, palaikyti broliškus santykius. Žmogaus orumas, kad ir kaip asmuo būtų nusikaltęs, nesuteikia kitiems teisės jį žeminti, o priešingai – ragina rodyti meilę, nes ir jie yra sukurti pagal Dievo paveikslą ir panašumą, tik padarę klaidų. Šv. Kalėdų ir šv. Velykų šventimas neleido pamiršti, jog ir atskirtieji kaliniai, yra liturginių švenčių pilnateisiai dalyviai. Didžiųjų Bažnyčios švenčių minėjimo patirtis kaliniams suteikia gilų religinį patyrimą, kurio neturėjo laisvėje (neįvertino liturgijos prasmės). Viršūne tampa šv. Velykų metu atliekama atgaila, Komunijos priėmimas ir susitapatinimas su geruoju nusikaltėliu ant kryžiaus viliantis Dievo atleidimo. Praleistas laikas kalėjime vertinamas kaip vertingas laikas, skirtas savo sąžinės peržvalgai, susitaikymui su praeitimi ir naujo gyvenimo vizijai, prilygstančiai prisikėlimui.

LITERATŪRA

1. Adler A. 2003. Žmogaus pažinimas. Vilnius: Vaga.
2. Almonaitienė J. 1997. Motyvacija kaip psichologinis kūrybiškumo veiksnys. *Psichologija*, Nr. 16, p. 65–84, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 30 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://www.zurnalai.vu.lt/psichologija/article/view/9030/6775>>.
3. Allport G. W. 1998. Tapsmas: svarstymai apie asmenybės psichologiją. Vilnius: Vaga.
4. Augustinas A. 2019. Išpažinimai. Vilnius: Hubris.
5. Bachtin M. 1996. Dostojevskio poetikos problemos. Vilnius: Baltos lankos.
6. Bagby L. 2016. First Words on Dostoevsky's Introductions. Bostons: Academic Studies Press, [žiūrėta 2021 m. vasario 26 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://web.b.ebscohost.com/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTIwMjkzN19fQU41?nobk=y&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32@sessionmgr101&vid=11&format=EB&rid=17>>.
7. Beržaitė D. 2013. Dostojevskio skaitiniai: apysakos *Užrašai iš pogrindžio* studija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, [žiūrėta 2021 m. kovo 23 d.]. Prieiga per Internetą: <https://www.researchgate.net/profile/Dagne-Berzaite/publication/341380664_DOSTOJEVSKIO_SKAITINIAI_APYSAKOS_UZRASAI_IS_POGRINDZIO_STUDIJA/links/5ebd6aed458515626ca821e1/DOSTOJEVSKIO-SKAITINIAI-APYSAKOS-UZRASAI-IS-POGRINDZIO-STUDIJA.pdf>.
8. Bulgakovas S. 2006. Stačiatikybė: stačiatikių Bažnyčios mokymo apybraižos. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
9. Būgaitė E. 2005. Viltis – laisvės ženklas: hermeneutinės fenomenologijos įnašas, *Soter*, Nr. 15 (43), p. 191–201, [žiūrėta 2021 m. sausio 2 d.]. Prieiga per Internetą: <https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/34220/1/ISSN2335-8785_2005_N_15_43.PG.191-201.pdf>.
10. Clear T. R. et al. 2000. The Value of Religion in Prison: An Inmate Perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 16, No.1, p. 53–74, [žiūrėta 2021 m. vasario 24 d.]. Prieiga per Internetą: <https://www.researchgate.net/profile/Bruce-Stout/publication/249713505_The_Value_of_Religion_in_PrisonAn_Inmate_Perspective/links/5750890408aef67d0d89dedb/The-Value-of-Religion-in-PrisonAn-Inmate-Perspective.pdf>.
11. Červinskienė E. 1988. Literatūros kritika ir estetika Rusijoje XVIII–XIX a. Apie literatūros esmę: rusų estetinė ir kritinė mintis XVIII–XIX a. Vilnius: Vaga, p. 7–25.
12. Červinskienė E. 2004. Dostojevskis. Vilnius: Margi raštai.
13. Dostojevskaja L. 2007. Dostojevskis dukters akimis. Vilnius: Margi raštai.

14. Dostojevskis F. 2006. Užrašai iš mirusiųjų namų. Vilnius: Margi raštai.
15. Dulskis R. 2016. Ekumeninė krikščionybė: dieviškasis žmogaus pašaukimas Rytų krikščionybėje. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
16. Foucault M. 1998. Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas. Vilnius: Baltos lankos.
17. Frankl V. E. 2007. Sielogyda: gydytojo rūpestis – siela. Vilnius: Vaga.
18. Fromm E. 2008. Žmogus sau: etikos psichologijos tyrimas. Kaunas: Verba vera.
19. Fromm E. 2009. Žmogaus širdis: jos gebėjimas kurti gėrį ir blogį. Kaunas: Verba vera.
20. Fromm E. 2014. Meilės menas. Kaunas: Verba vera.
21. Inis L. 1999. Dostojevskis: biografinė apybraiža. Kaunas: Dajalita.
22. Young S. J. 2013. Knowing Russia's Convicts: The Other in Narratives of Imprisonment and Exile of the Late Imperial Era. EUROPE-ASIA STUDIES. Vol. 65, No. 9, p. 1700–1715, [žiūrėta 2021 m. vasario 26 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=18&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32%40sessionmgr101>>.
23. Jacikevičius. A. 1995. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas.
24. Jonas Paulius II. 1980. Enciklika *Dives in misericordia* apie Dievo gailestingumą, [žiūrėta 2021 m. sausio 19 d.]. Prieiga per Internetą: <https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/jonas_paulius_ii/enciklikos/dives-in-misericordia>.
25. Juknevičius S. 2011. Pasąmonė ir religija. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
26. Horney K. 2004. Neurotiška mūsų laikų asmenybė. Vilnius: Apostrofa.
27. Horney K. 2012. Mūsų vidiniai konfliktai: konstruktyvi neurozės teorija. Vilnius: Apostrofa.
28. Kasper W. 2016. Gailestingumas: pamatinė Evangelijos sąvoka ir krikščioniškojo gyvenimo raktas. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
29. Kairienė B. 2010. Orumo kategorija baudmės koncepcijoje. Logos, Nr. 65, p. 144–153, [žiūrėta 2021 m. sausio 29 d.]. Prieiga per Internetą: <http://www.litlogos.eu/L65/Logos_65_144_153_Kairiene.pdf>.
30. Katalikų Bažnyčios katekizmas. 2015. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 28 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://katekizmas.lt>>.
31. Kierkegaard S. 1997. Liga mirčiai. Vilnius: Aidai.
32. Kreeft P. 2011. Grįžti prie dorybių: doros išmintis šiandienai. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
33. Kuklianskis S. ir kt. 2005. Psichologinė baudmės samprata. Socialinis darbas, Nr. 4 (2), p. 50–59, [žiūrėta 2020 m. lapkričio 25 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/13093/2119-4500-1-SM.pdf?sequence=1>>.

34. Kury H. ir kt. 2009. *Naujo poreikio bausti* klausimu – ar griežtesnės bausmės yra veiksminga nusikalstamumo prevencijos priemonė. Teisės problemos, Nr. 2 (64), p. 5–61, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 1 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://teise.org/wp-content/uploads/2016/10/2009-2-kury-brandenstein.pdf>>.
35. Maceina A. 2004. Velnio arija: Dostojevskio mirties 75-osioms metinėms paminėti. Raštai. T. 9, p. 354–373. Vilnius: Margi raštai.
36. Malkevičiūtė A. 2003. Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje, Logos, Nr. 35, p. 131–139, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 30 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://www.litlogos.eu/Archive/logos35.pdf>>.
37. Malkevičiūtė A. 2004 (A). Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje, Logos, Nr. 36, p. 71–77, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 30 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://www.litlogos.eu/Archive/logos36.pdf>>.
38. Malkevičiūtė A. 2004 (B). Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje, Logos, Nr. 37, p. 93–101, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 30 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://www.litlogos.eu/Archive/logos37.pdf>>.
39. Maslow A. H. 2011. Būties psichologija. Vilnius: Vaga.
40. Maslow A. H. 2009. Motyvacija ir asmenybė. Vilnius: Apostrofa.
41. Meilius K. ir kt. 2004. Kančia dėl moralinio prasižengimo ir psichologinio patogumo ieškojimas. Tiltai. Priedas, Nr. 25, p. 62–95, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 3 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2004~1367181641459/J.04~2004~1367181641459.pdf>>.
42. Mikėlaitis G. 2012. Stačiatikybės literatūros teologija: idėjos ir problematika. Literatūra. T. 54. Nr. 1, p. 164–172, [žiūrėta 2021 m. sausio 22 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://www.zurnalai.vu.lt/literatura/article/view/2416/1624>>.
43. Myers D. G. 2008 (A). Psichologija. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
44. Myers D. G. 2008 (B). Socialinė psichologija. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
45. Morson G. S. 2021. Fyodor Dostoevsky: Philosopher of Freedom. The New Criterion. Vol. 39, No. 5, p. 4–9, [žiūrėta 2021 m. vasario 26 d.]. Prieiga per Internetą: <<http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=7&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32%40sessionmgr101>>.
46. Moustakas C. E. 2008. Vienatvė. Kaunas: Žmogaus psichologijos studija.

47. Nekrašas E. 2008. Filosofijos įvadas: vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
48. Paškus A. 2009. Sąžinė psichologiniu požiūriu. Kaunas: Kauno arkivyskupijos kurija.
49. Paškus A. 1995. Žmogaus meilės. Vilnius: Katalikų pasaulis.
50. Paškus A. 1998. Tikėjimo ir netikėjimo sąlytis šiandien. Kaunas: Lietuvos Katechetikos centro leidykla.
51. Peck M. S. 2018. Nepramintuoju taku: naujoji meilės, tradicinių vertybių ir dvasinio tobulėjimo psichologija. Vilnius: Vaga.
52. Płużek Z. 1996. Pastoracinė psichologija. Vilnius: Amžius.
53. Pranciškus. 2016-11-09. Bendrosios audiencijos katechezė. Apie gailestingumą. 35. Lankyti ligonius ir kalinius, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 28 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/pranciskus/audiencijos/2016-11-09>>.
54. Pranciškus. 2016-09-28. Bendrosios audiencijos katechezė. Apie gailestingumą. 31. Atleidimas ant kryžiaus (plg. Lk 23, 39–43), [žiūrėta 2021 m. sausio 19 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/pranciskus/audiencijos/2016-09-28/>>.
55. Pranciškus. 2016-04-27. Bendrosios audiencijos katechezė. Apie gailestingumą. 16. Eik ir tu taip daryk (plg. Lk 10, 25–37), [žiūrėta 2021 m. sausio 19 d.]. Prieiga per Internetą: <<https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/pranciskus/audiencijos/2016-04-27>>.
56. Pranciškus. 2015. Žinia 49-osios Pasaulinės taikos dienos proga. Įveikti abejingumą ir laimėti taiką, [žiūrėta 2021 m. sausio 28 d.]. Prieiga per Internetą: <https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/pranciskus/zinios/2015-12-08_taikos-dienos-proga-2016/>.
57. Račius E. 2016. Musulmonai ir jų islamai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
58. Rahner K. 1999. Apie maldos būtinumą ir palaimą. Vilnius: Katalikų pasaulis.
59. Ratzinger J. 2008. Krikščionybės įvadas: paskaitos apie Apaštalų tikėjimo išpažinimą su nauja įžangine esė. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
60. Sakalauskas G. 2015. Kalinių ir darbuotojų santykių įkalinimo įstaigose svarba nuteistųjų integracijai ir įstaigoje vyraujančiai atmosferai. Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika, T. 10, p. 52–67, [žiūrėta 2020 m. gruodžio 1 d.]. <<https://www.zurnalai.vu.lt/STEPP/article/view/4859/3114>>.
61. Skinkaitis R. 2016. Žmogaus, sukurto pagal Dievo paveikslą ir panašumą, teologinė perspektyva. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, [žiūrėta 2021 m. sausio 29 d.]. Prieiga per Internetą: <[žiūrėta 2021 m. sausio 26 d.]. <<https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/30690/5/ISBN9786094672064.pdf>>.
62. Skinkaitis R. 2012. Jėzus didžiosiose nekrikščionių religijose. Soter, Nr. 44 (72), p. 19–29, [žiūrėta 2021 m. sausio 26 d.]. Prieiga per Internetą:

<https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/33024/1/ISSN2335-8785_2012_N_44_72.PG_19-29.pdf>.

63. Špidlík T. 2007. Krikščioniškųjų Rytų dvasingumas. Vilnius: Dialogo kultūros institutas.
64. Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentai. 2009. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
65. Ulevičius B. 2006. Liturginės orientacijos judaizme ir krikščionybėje lyginamoji analizė. Soter, Nr. 20 (48), p. 53–74, [žiūrėta 2021 m. sausio 22 d.]. Prieiga per Internetą: <https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/34076/1/ISSN2335-8785_2006_N_20_48.PG.53_74.pdf>.
66. Visuotinis Vatikano II Susirinkimas. 1965. Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje *Gaudium et spes*, [žiūrėta 2021 m. vasario 24 d.]. Prieiga per Internetą: <https://eis.katalikai.lt/vb/susirinkimai/vatikano_ii/konstitucijos/gaudium-et-spes>.
67. Zweig S. 2010. Trys meistrai: Balzacas, Dickensas, Dostojevskis. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
68. Žukauskienė R. 2006. Kriminalinio elgesio psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

SANTRAUKA

Jonikaitė I. Žmogaus egzistencijos drama Fiodoro Dostojevskio autobiografiniame romane *Užrašai iš mirusiųjų namų*. Dvasinio konsultavimo ir asistavimo studijų programos magistro baigiamasis darbas. Darbo vadovas prof. dr. A. Ramonas, Klaipėdos universitetas: Klaipėda, 2021. – 72 p.

Raktiniai žodžiai: Fiodoras Dostojevskis, *Užrašai iš mirusiųjų namų*, psichologija, teologija.

Šiame darbe analizuojama kalėjime patiriama žmogaus egzistencijos drama. Pagrindiniu šaltiniu pasirinktas Fiodoro Dostojevskio romanas „Užrašai iš mirusiųjų namų“ (1861–1862), kuris buvo parašytas remiantis jo asmenine politinio kalinio patirtimi (1849–1854). Darbe aptariama kūrinyje vaizduojama nuasmenintų kalinių būtis, verčianti neigti save kaip asmenybę, patirti rezignaciją, nepritapimą ir prižiūrėtojų žiaurumą. Galiausiai visos šios neigiamos patirtys prasiveržia agresyviu kalinio elgesiu.

Kaliniai savo būtį bando pagerinti psichologinėmis ir religinėmis priemonėmis taip vaduodamiesi iš patiriamos kančios. Kaip psichologinė atrama, nuteistiesiems pasitarnavo poreikių tenkinimas pagal psichologo A. Maslowo sudarytą žmogaus poreikių hierarchiją. Taip pat kalėjime praleisto laiko suvokimas, kaip neegzistuojantis žmogaus gyvenime ir fizinis darbas, kaip būdas užsimiršti. Religinėmis atramomis tapo malda, Šventojo Rašto skaitymas, išmaldos dalijimasis, gydytojų gailestingumas, suvoktas orumas pagal Dievo paveikslą ir panašumą, religinių švenčių šventimas ir sąžinės ugdymas rengiantis nebekartoti praeities klaidų.

Darbe atskleidžiama pagrindinio romano veikėjo Aleksandro Petrovičiaus Goriančikovo mąstysena, kuri palengva nuo pirmųjų kalėjimo įspūdžių siaubo pereina link vidinės kalinio pasaulėvokos. Dėmesys nuo materialiai sunkių sąlygų nukrypsta į dvasingumo grožį ir jo vertę. Nuteistojo veide imama išvelgti asmenybę, kuri taip pat trokšta žmogiškumo, nepaisant to, jog įvykdė nusikaltimą ir už tai kenčia atsiimdamas skirtą bausmę.

SUMMARY

Jonikaitė I. The drama of human existence in Fyodor Dostoevsky's autobiographical novel *Notes from the House of the Dead*. Master's Final Thesis in Spiritual Counseling and Assistance. Supervisor Prof. Dr. A. Ramonas, Klaipėda University: Klaipėda, 2021. – 72 p.

Key words: Fyodor Dostoevsky, *Notes from the House of the Dead*, psychology, theology.

This thesis analyzes the drama of human existence experienced in prison. The main source was Fyodor Dostoevsky's novel *Notes from the Dead House* (1861–1862), which was written based on his personal experience as a political prisoner (1849–1854). The work discusses the existence of depersonalized prisoners, forcing him to deny himself as a personality, to experience resignation, mismatch and the cruelty of the guards. Eventually, all of these negative experiences break through the aggressive behavior of the prisoner.

Prisoners try to improve their being by psychological and religious means, thus guided by the suffering they experience. As a psychological support, the convicts were served by the satisfaction of needs according to the hierarchy of human needs established by psychologist A. Maslow. Also the perception of time spent in prison as non-existent in human life and physical work as a way to be forgotten. Prayer, reading the Holy Bible, sharing alms, mercy of doctors, perceived dignity in the image and likeness of God, celebration of religious holidays, and cultivation of conscience in preparation for repeating the mistakes of the past became religious pillars.

The thesis reveals the mindset of the main character of the novel, Alexander Petrovich Gorianchikov, who gradually moves from the horrors of the first impressions of prison to the inner worldview of the prisoner. The focus shifts from materially difficult conditions to the beauty of spirituality and its value. In the face of the convict, one begins to see a personality who also longs for humanity, despite having committed a crime and suffering for it by withdrawing the sentence imposed.